

פעמים

147-146

העורך: אבריאל בר־לבב
עורך משנה: יאיר עדיאל

מכון בן־צבי לחקר קהילות ישראל במזרח

הפעם בפעמים 5

פולמוס דתי והמצאת היסטוריה יהודית: עיון
בכרוניקה על ממלכה יהודית אגדית בעמק דרעא
(מרוקו) וההדרת גרסאות של הכרוניקה 11

יוסף שיטריט

מגילת איכה על חורבן יהודי אירופה
לרב פנחס יוסף תאומים: עיון בקינה אשכנזית
על השואה שנכתבה במרוקו 79

דוד גדג'

רב יהודה ב"ר יוסף ראש כלה: מחולל שינויים
בקהילת קירואן 121

יוסף מרדכי דובאוויק

האביר מסלוניקי? מספר הארות על
אמאדיש די גאולא 143

אסף אשכנזי

כתאב אל אדרא זוטא מתרגם בל ערבי פי
בלד פונא יע"א: קבלה ותאוסופיה בהודו
בשלהי המאה התשע עשרה 165

בועז הוס

בית הספר הרבני באלג'יר (1948-1961) 195

שלמה א' גליקסברג

אנדרה שוראקי ושורשיו האלג'יראיים 227

סיריל אסלנוב

בין מזרח למערב: ציורי הקיר
בבתי הכנסת בכותאיסי 241

סיון נבון־שובל

תעודה

ר' מסעוד די אבילה ואיגרות שליחותו מטעם
כוללות ק"ק המערביים בירושלים לפורטוגל
ולאמריקה הלטינית (1906) 277

משה עובדיה

פרס בן־צבי תשע"ו 313

תקצירים בערבית 315

תקצירים באנגלית I

פולמוס דתי והמצאת היסטוריה יהודית

**עיון בכרוניקה על ממלכה יהודית
אגדית בעמק דרעא (מרוקו) וההדרת
גרסאות של הכרוניקה**

א. מבוא: גלגוליה של הכרוניקה על יהודי דרעא

תולדותיה של יהדות מרוקו – ושל יהדות צפון אפריקה בכלל – בימי קדם עדיין לוטות בערפל. בהיעדר תיעוד מהימן ואתרים ארכאולוגיים ברורים לא נותר אלא לרשום, כמו שעשה בזמנו חיים זאב הירשברג, את רסיסי המידע הפזורים בעשרות מקורות יהודיים ולא־יהודיים על קיומם הוודאי של יהודים בחבל ארץ זה מימי קדם – במיוחד מאז חורבן בית שני – עד המאה השמינית.¹ רק שלוש מצבות יהודיות, וכיניהן מצבה עברית אחת, שנמצאו בוולג'פיליס (30 ק"מ ממִפְנָאס) בסוף המאה התשע עשרה, מעידות על קיומם המוכח של יהודים במרוקו בכל התקופה הזאת,² ואולי אף על קיומה של קהילה יהודית מאורגנת בה במאות השלישית והרביעית, תחת השלטון הרומי, שנהג אז בכל צפון אפריקה.³ עד ייסודן של סִגְ'לִמָּאסָה באזור תַּאפִּילָאֶת, בירת הממלכה הח'אריג'ית, בהנהגתו של מדראר, באמצע המאה השמינית,⁴ ושל פֶּאס בתחילת המאה התשיעית (בשנת 808), בידי אָדריס השני (מלך בשנים 807-828), אין בידינו ידיעות ישירות על קיומן של קבוצות יהודים במרוקו, הגם שמקורות ערביים מזכירים את קיומן של קהילות יהודיות שעמדו בקשרים עם יהודי

- 1 ראו: הירשברג, ברברים ויהודים; הירשברג, תולדות, א, עמ' 3-58.
- 2 ראו: לה בואק, יהודים ומתייהדים; לה בואק, כתובות; לה בואק, מקורות; לה בואק, מצב המחקר.
- 3 ראו: פרזולס.
- 4 ראו: לאב; מק'קול.

ספרד הנוצרית לפני הכיבוש המוסלמי.⁵

לעומת מידע מצומצם זה צצו ופרחו במרוקו מסורות ואגדות בעל־פה על נוכחותם של יהודים שם עוד מימי בית ראשון – כמו הסיפור על צבאו של יואב בן צרויה שרדף אחרי הפלשתים עד מרוקו⁶ – וכן אחרי חורבן בית ראשון וחורבן בית שני. מסורות אלו התגלגלו בקהילות בדרום מרוקו, במיוחד בקהילות כפריות, כמו אופֶּרְאן/אֶפְרָאן⁷ וקהילות עמק דְרֵעָא,⁸ שטענו שהן הקהילות הראשונות שקמו במרוקו. המסייר והחוקר נחום סלושץ הוסיף על מסורות אלו וניסה להקים בניין כמו־מדעי על נוכחותם הקדומה של היהודים בצפון אפריקה, והציב במרכזו את פולחן יהושע בן נון.⁹

חלק מהמסורות שהילכו בעל־פה בקרב יהודי אופראן/אפראן הועברו בתחילת המאה התשע עשרה למסמך כתוב, ונכללו בו שמות הקדושים והמקובלים הקבורים בבית הקברות של הקהילה – ושהקדומים שבהם חיו כביכול לפני חורבן בית שני – ופרטים ביוגרפיים עליהם.¹⁰ לאחר התחקות אחרי גלגוליו של מסמך זה התברר שהוא הועתק לראשונה במוגֶדוֹ, כנראה בידי בני משפחת אפרייט, מצאצאי 'הנשרפים', שמצאו מקלט במוגדור בסוף המאה השמונה עשרה.¹¹ מסורות אלו זכו יותר ממאה שנה לאחר מכן לבחינה מדעית כביכול

5 ראו: דוזי, עמ' 29-25. המחבר הביא שם תיאור של הפיכה שתכננו לעשות יהודי ספרד שסבלו מרדיפות קשות מצד הכנסייה הקתולית, בעזרת אחיהם שמעבר לים, בסביבות שנת 694.

6 השו: הירשברג, תולדות, א, עמ' 25 וכן להלן בסוף המאמר. ראו גם: הירשברג, מבוא השמש, עמ' 110.

7 ראו: פלמאן, עמ' 32-23. מסורות כאלה מהלכות עדיין בקרב יוצאי הקהילה שראיינתי, כמו אהרן תדגי. ראו: שיטרית, אופראן.

8 כפי שעולה מן הכרוניקה המעניינת אותנו כאן שאומצה בידי יהודי המקום וחזרו על תכניה בכתב ובעל־פה. ראו על כך גם להלן.

9 השו: סלושץ, יהודי מרוקו.

10 ראו רשימות כאלה בתוך כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית Heb. 387381 וכן תצלום רשימה כזו אצל פלמאן, בין עמ' 24 לעמ' 25; פלמאן קיבל את הרשימה מידי מעתיק כתב־היד, לחם אברהם בן דוד איפרגאן.

11 על 'הנשרפים' שעצמותיהם ואפרם נקברו במערת אופראן/אפראן בשנת 1792 ראו: שיטרית, שני שירים. ראו גם כרוניקה על מאורעות אלה שהייתה ברשותו של העיתונאי יעקב אוחיון, שנולד במוגדור, והובאה בחוברת שכתב יוסף מלכה (J. Malka) בקזבלנקה על סיפורי אופראן/אפראן (מתכ"י, פוטוסטאט 261). בתעודה זו נרשם בטעות שהאירוע קרה

בידי היסטוריון צרפתי, ועל סמך הסיפורים שבפי יהודי אופראן/אפראן והמסמך הכתוב הוא תיארוך את המצבה הקדומה ביותר בבית הקברות של הקהילה לשנת 4 לסה"נ.¹² אלא שבדיקה קלה שבקלות של השמות המופיעים ברשימת הקדושים שבמסמך, והמפנים למצבות שבעת כתיבתו עדיין היו קיימות בבית הקברות העתיק של הקהילה, מראה שההיסטוריון הוסיף למצבות הקדומות במחזי יד אלף שנה. ר' יוסף בן מימון, שנטען שנקבר בשנת 4 לסה"נ, נשא שם ממקור ערבי מובהק (מימון), ורבים מהשמות האחרים שבתעודה גם הם ערביים. שמות אלה מעידים בבירור שיהודי אופראן חיו במקום אחרי הכיבוש הערבי ובעיקר אחרי התבססות הלשון הערבית באזור זה של רכס הפאני בדרום-מערב מרוקו, תהליך שהתרחש לא לפני המחצית השנייה של המאה התשיעית.¹³

המסורות שהילכו בפי יהודי עמק דרעא נודעו באמצעות כרוניקה שהעתיק הרב יעקב משה טולידאנו בשנת 1911 מתוך כתב-יד ערבי-יהודי ממרוקו שהיה ברשותו. הוא פרסם אותה בספרו 'נר המערב', בתרגום תכניה לעברית ואחר כך כלשונה במילואים להערות שבסוף ספרו.¹⁴ הרב טולידאנו ביסס על כרוניקה זו את קורותיה הקדומים כביכול של יהדות מרוקו, כאילו המסמך מהימן לעילא ולעילא.¹⁵ הכרוניקה מתארת את תולדות ההתיישבות היהודית בעמק דרעא ואת הקמתה של ממלכה יהודית בעלת עצמה צבאית; על פי המסופר ממלכה זו ניהלה בהצלחה מלחמות נגד הנוצרים, יכלה להם ואילצה אותם להגר מעמק דרעא. אחר כך חיו היהודים בתחילה בשלום עם המוסלמים השכנים, אולם הללו לא הפסיקו להתגרות בהם. לפיכך נאלצו היהודים להילחם בהם ולהכניע אותם, אך המוסלמים בהנהגת בראהים לַבְרֻדְעִי הצליחו להערים על יריביהם והשמידו את כל יהודי דרעא ביום שבת, שבו הם לא יכלו לשאת נשק. אף שהכרוניקה פורסמה בעברית, דבר קיומה הגיע לידיעת חוקרים צרפתיים שהתעניינו בתולדותיה של מרוקו בימי קדם.¹⁶ אחדים מהם ביססו את כתביהם

בשנת 1775 לערך, אך הוא קרה כאמור בשנת 1792. התעודה מובאת אצל פלמאן, עמ' 29-25.

12 השו: מונטיי.

13 בביקורנו בכפר אופראן בקיץ 1999, דניאל שרוטר, עבד אלרחמאן לח'סאסי ואנוכי, אמרו לנו זקנים מוסלמים במקום שהם יודעים שהיהודים חיו בכפר במשך 1,800 שנה. הם אף התנדבו להראות לנו את בית הקברות הקדום, 'למגיירא', בעל שבע שכבות של קברים.

14 ראו: טולידאנו, נר המערב, עמ' 221-223, הערה 22.

15 ראו: שם, עמ' 31-28.

16 כנראה דרך כתביו של סלושץ בצרפתית; סלושץ התייחס אל הכרוניקה לראשונה בשנת 1914, לאחר שובו מסויר בדרום

ההיסטוריוגרפיים והאנתרופולוגיים הנוגעים לדרום מרוקו בימי קדם ובימי הביניים המוקדמים על כרוניקה זו ועל גרסה נוספת שלה, שהתגלתה בשנת 1900 בדרום מרוקו.¹⁷ הם דלו מתוך התעודות לא רק את העניינים הנוגעים ליהודים אלא בעיקר את המידע על האוכלוסיות הנוצריות שהתקיימו על פי הכרוניקה בעמק דרעא לפני הכיבוש הערבי, ושניהלו מעת לעת מלחמות נגד הממלכה היהודית השכנה, עד שזו גברה עליהן והן נאלצו לעזוב את עמק דרעא.¹⁸ לעומתם חוקרים שהתעניינו בתולדות יהדות מרוקו, כמו הירשברג, התייחסו בחשדנות למסופר בכרוניקה והתעלמו ממנה במחקריהם.¹⁹ שמעון לוי, חוקר הדיאלקטים הערביים-היהודיים במרוקו ותולדות יהודי מרוקו, נדרש גם הוא לכרוניקה זו, כדי ללמוד ממנה פרטים על קורותיהם של יהודי מרוקו בימי קדם.²⁰ הוא הביא נוסח נוסף של הכרוניקה – אקרא לו כאן נוסח ב – שנכתב באותיות ערביות בידי מחבר מוסלמי בתאמג'רות שבאזור דרעא בשנת 1143 להג'רה, היינו בשנת 1730 לסה"נ.²¹

מרוקו בשנים 1912-1913. במסעו זה הוא עשה בקהילת פיגיג שבפאתי אזור תאפילאלת, סמוך לגבול עם אלג'יריה, ומצא שם כתביד ובו גרסה חדשה של הכרוניקה. ראו: סלושץ, תוצאות, עמ' 180. על כתביד זה וגרסת הכרוניקה שבו, גרסה א, ראו להלן.

17 ראו: גטפוסה. גרסה זו נמצאה במקורה הערבי-היהודי בשנת 1900 בקהילה יהודית ששכנה במעלה עמק דרעא, רבאט תינזולין, בידי הרב אברהם כהן מתיילית; הוא העביר העתק שלה למושל הצבאי הצרפתי של המקום בשנת 1932, וזה דאג לתרגם לצרפתית את הטקסט הערבי-היהודי. ראו: פלמאן, עמ' 33, ותרגום התעודה שם, עמ' 37-34. גרסה זו של הכרוניקה תכונה להלן א. לאחרונה קיבלתי תרגום צרפתי של גרסה נוספת, שמקורה גם היא בקהילה שבמעלה עמק הדרעא (תאמנוגאלת), בלא המקור הערבי-היהודי שלה. גרסה זו תוצג להלן כגרסה א.

18 ראו גטפוסה; ז'אק־מוניי, הייררכייה; ז'אק־מוניי, מרוקו שעל גבול הסהרה, א, עמ' 191-173; מאזל, עמ' 144-135.

19 ראו: הירשברג, ברברים ויהודים, עמ' 332. הירשברג הביא שם את תוכני הכרוניקה בקיצור, כדברי אגדה ותו לא, בתוך סיפורים שונים על קיומם של שבטי 'בני משה' האגדיים. הוא שוב הזכיר אותה בתיאור מסעו בקהילות צפון אפריקה באביב 1956. ראו: הירשברג, מבוא השמש, עמ' 110. גם פלמאן הביא בצרפתית שתי גרסאות של הכרוניקה – את זו של טולידאנו ואת זו של תיילית – כדברי אגדה גרדא. ראו: פלמאן, עמ' 33, 43-37.

20 ראו: לוי, מסות, עמ' 93-79; לוי, להגים, עמ' 48-31.

21 ראו: לוי, להגים, עמ' 47-46.

כל החוקרים שהתעניינו בתעודה זו לגרסאותיה ולנסחיה, בין שקיבלו אותם כלשונם ובין שדחו אותם או השתדלו לדלות מהם פרטים היסטוריים כלשהם, סברו כדבר מובן מאליה שהכרוניקה היא מסמך יהודי מקורי, המספר בצורת שחזור או בצורת אגדה את עברם של יהודי דרעא. והנה כשבאתי לא מזמן להכין מחקר על יהודי עמק דרעא וניגשתי לקרוא מחדש את הכרוניקה הראשונה בנוסחה הראשון – שאקרא לו נוסח א – שהובא בידי טולידאנו, התברר לי מעל לכל ספק שאף על פי שהיא דנה כביכול בקורות יהודי עמק דרעא לפני בוא האסלאם ובמאות הראשונות להתבססות דת זו במרוקו, הכרוניקה – על שני נסחיה – לא נכתבה במקורה בידי יהודים. היא חוברת בידי מוסלמים. הראשון שבהם חתם אותה במשפטי סיכום תמוהים ביותר – שהחוקרים לא עמדו על טיבם עד כה – המציגים למעשה את המגמות הפולמוסיות והאפולוגטיות הברורות של כתיבת המסמך. התברר לי גם שהכרוניקה על קורותיהם של יהודי עמק דרעא נכתבה לראשונה בסוף המאה השלוש עשרה, לאחר עליית בני מְרִין לשלטון, בידי אחד השריפים, שייחסו את מוצאם למשפחת הנביא מוחמד. כמו שריפים רבים שהתנגדו לשושלת זו, ושסירבו להעניק לה לגיטימציה דתית, המחבר המוסלמי, השריף אלְעַסְרִי, התנגד לשושלת בני מְרִין והתפלל שזו תסולק חיש מהר מכס השלטון. יתר על כן, הוא ביסס את יחסו השלילי לבני מְרִין על הסובלנות שהפגינו כלפי היהודים ועל ההגנה שנתנו להם, בניגוד לעמדת קודמיהם, המְנַחְדֵן, שרדפו את היהודים וכפו עליהם להתאסלם. אם כן הכרוניקה על הממלכה היהודית בעמק דרעא וחורבנה בידי המוסלמים היא למעשה מסמך אנטי־מְרִיני ואנטי־יהודי בו בזמן, מסמך שלא בא לפאר את עצמתם הצבאית הקדומה של היהודים אלא להפך, להדגיש את ניצחוננו הסופי של האסלאם ואת השמדת היהודים משום שסירבו להמיר את דתם.

עם גילוי מגמות פולמוסיות ואפולוגטיות אלה של הכרוניקה התחלתי בחיפוש קדחתני אחרי המקור בכתיבת יד שממנו שאב טולידאנו את הטקסט שפרסם ואחרי גרסאות נוספות של הכרוניקה, הן בכתיב־יד הן במקורות שהוזכרו בפרסומים צרפתיים מוקדמים ומאוחרים.

מטרתי במחקר זה לבסס את טענותיי באשר לכתיבתה של כרוניקה זו ולמעשה הבריאה ההיסטורית – או ההמצאה ההיסטוריוגרפית – שביסודה; מעשה זה נוגע בהתרחשויות, בממלכות, במלחמות ובדמויות יהודיות ואחרות שאין עליהן כל מקור אחר, ושלבטח לא התקיימו כלל, אלא הכרוניקאי המוסלמי הראשון ואלה שבאו אחריו בראו אותן מלבם וסידרו אותן כדי לתת לגיטימציה למפרע להשמדת יהודי דרעא בידי גיסות המוחדון. ואלה הסוגיות שארדן בהן:

א. המאורעות והעניינים המועלים בכרוניקה 'תאריך' ואד דרעא' והשינויים שחלו בהם בנוסח ב של הכרוניקה ובנוסח א לגרסאותיו.

ב. הסימנים למעשה הכתיבה המגמתית של המחבר המוסלמי הראשון, שהמציא פרק היסטורי שלם בתולדות יהודי מרוקו ובתולדות עמק דרעא על אוכלוסיותיו המגוונות, ובכלל זה מגמת הטשטוש של עובדת השמדת יהודי דרעא בידי המוחרדון.

ג. אימוץ תוכני הכרוניקה המוסלמית בידי יהודי דרעא והעתקתה ליהודה כאילו היא הייתה ממקור יהודי פנימי המספר את סיפור אבותיהם הקדומים, ובתוך כך הדגשה ואולי אף הרחבה של הסיפור האגדי על קבורת הקרבנות הרבים בצורה פלאית בקברות אחים, 'עשרה בקבר', והכלאת סוגים שונים של השפה הערבית בהעתקת הכרוניקה.

ד. ההדרת הגרסה הראשונה (1א) של הכרוניקה ושתי גרסאות חדשות מתוך השלוש שגיליתי. גרסה 1א היא הכרוניקה שהביא טולידאנו, ואהדיר אותה על פי כתב־היד שממנו העתיק אותה בשיבושים, ומלכדה אהדיר גרסה של הכרוניקה בערבית־יהודית (2א) וגרסה עברית פיוט עברי בן שישים טורים שנכתב בדרום־מזרח מרוקו בסוף המאה השמונה עשרה או בתחילת המאה התשע עשרה על יסוד סיפורי הכרוניקה (6א). את כל המקורות הללו גיליתי בכתבי־יד במהלך מחקרי, לבד מן הגרסה הצרפתית החדשה (5א) שקיבלתי זה עתה. כדי להראות את שלבי יהודה של הכרוניקה אביא בתרגום לעברית את נוסח ב שלה, נוסח ערבי־מוסלמי שפרסם שמעון לוי בצרפתית. ה. לסיכום אסקור בקצרה את השפעת תפוצתה של הכרוניקה על דמיונותיהם הפוליטיים של רבני מרוקו מסוף המאה השמונה עשרה עד תחילת המאה העשרים.

ב. חיבורה, העתקתה ומשמעויותיה של הכרוניקה

1. שני הנסחים של הכרוניקה והגרסאות של נוסח א כאמור לרשות החוקרים עומדים כיום שני נסחים של הכרוניקה על יהודי עמק דרעא. נוסח א, שאת גרסתו הראשונה פרסם טולידאנו, כתוב בערבית־יהודית בכל גרסאותיו, להוציא הפיוט העברי. נוסח ב, שנכתב בתאמגרות בשנת 1730 בידי מחבר מוסלמי, אבו עבד אללה בן מוסא אלנאצרי, כתוב באותיות ערביות. נוסח זה, שלא כמו נוסח א, אינו מביא פרטים רבים על קבורת היהודים שנהרגו בהרג ההמוני ומסתפק בהזכרת העניין על סמך דבריו של מחבר שפעל באנדלוסיה כנראה במאה השלוש עשרה. לעומת זאת נוסח זה מביא את עדותו האישית של המחבר על קיומם של אתרים נוצריים ואתרים יהודיים בעמק

דרעא, כמו בית הקברות היהודי הישן בפני ח'לוף (או אַח'לוף, בלשון המקומיים) שליד תאמגרות, שההרוגים נקברו בו בקברות אחים.

לנוסח א יש בידי שש גרסאות:

גרסה 1א, המשמשת כאן גרסת היסוד, פורסמה בידי טולידאנו, ותובא להלן במקורה ובתרגום, בתיקון השיבושים שחלו בה בהעתקתה.

גרסה 2א היא גרסה חדשה בערבית־יהודית שמצאתי לאחרונה בכתבי־יד מתאפילאלת, והיא כנראה זו שסלושץ דיווח על קיומה. היא תובא להלן במקור ובתרגום לעברית.

גרסה 3א, שגם היא כתובה בערבית־יהודית ומקורה בכתבי־יד מתאפילאלת, חסרה בסופה, ואין בה הפרק על הטבח שנעשה ביהודים ועל קבורתם הפלאית בקבוצות של 'עשרה בקבר'. גרסה חסרה זו מופיעה בכ"י 263 שבספריית אוניברסיטת בראילן.

גרסה 4א הגיעה לידינו רק בתרגומה הצרפתי. היא נכתבה במקורה בערבית־יהודית ברפאט תינזולין שבעמק דרעא, והתגלתה במקור בשנת 1900 בקהילת תינזולית שבעמק הראדס שבמעלה נהר דרעא, ואחר כך בתרגומה הצרפתי בתחילת בשנת 1932.

גרסה 5א, שאף היא נמצאת בידינו רק בתרגום לצרפתית, הייתה ברשותו של הסייר הצרפתי שרל דה פוקו (1858-1916), שחיבר ספר חשוב, 'סיור במרוקו', על סיוריו במרוקו בשנים 1883-1884 כשהוא מחופש ליהודי ובליווי הנוסע והחוקר היהודי מאקא מרדכי אביסרור.²² גרסה צרפתית זו קרובה מאוד לגרסה 4א. על פי הסברה כתבי־היד הערבי־יהודי של גרסה זו נמסר לפוקו בידי אחיו של מרדכי אביסרור כשהיה בתאמגרות.

גרסה 6א היא פיוט עברי, 'אפצחה פי בשיר נורא', שכתב ר' אברהם בן יעקב עמאר בסוף המאה השמונה עשרה או בתחילת המאה התשע עשרה, בעקבות ביקורו בבית הקברות העתיק ליד תאמגרות, שבו היו קבורים קרבנות ההרג ההמוני. הפיוט יובא להלן בלויית שינויי נוסח וביאור.

22 אני מודה כאן מקרב לב לד"ר יעקב עוליאל (Jacob Oliel) מצרפת, חוקר תולדות יהודי הסהרה, על שהעביר לעיוני העתק של מסמך זה, המודפס במכונת כתיבה. הוא גם שמסר לי את נסיבות השגתו. לתיאור מפורט של הסיור שערך שרל דה פוקו במרוקו ראו: פוקו.

2. העניינים המועלים בכרוניקה

א. יישוב עמק דרעא בידי צאצאי כוש

עניין זה והעניין הבא חסרים בגרסת היסוד (א1), אך ניתן לשחזר אותם על פי הגרסאות א2, א3, א4 וא5, שבהן הם מופיעים בפירוט מה. הטענה המועלית בתחילת הכרוניקה היא שעמק דרעא היה מיושב מקדמת דנא בצאצאי כוש, היינו בשבטים שחורי עור, שעל פי נוסח א היו נוצרים, ועל פי נוסח ב האמינו באנשי מאגיה. שבטים אלו אף שלטו בתחילה בארץ המגרב כולה, היינו במרוקו.

ב. מלחמת הנוצרים נגד היהודים בארץ אלשאם ועזיבת היהודים למצרים
לאחר שהנוצרים ניצחו את היהודים בארץ אלשאם, סוריה הגדולה, התיישבו היהודים במצרים. בראשם עמד אפרים נכדו של יעקב אבינו. אחרי זמן מה הגיעו גם הנוצרים למצרים ונלחמו ביהודים, אך היהודים ניצחו אותם. עניין זה מופיע בגרסאות א1, א2, א3 וא4.

ג. מלחמות היהודים נגד הנוצרים בעמק דרעא וסילוק הנוצרים
היהודים הגיעו ממצרים לעמק דרעא בראשותו של אפרים נכדו של יעקב, הם התיישבו במקום שקראו לו תאמגרות וחיו בשלום עם האוכלוסיות המקומיות. בעקבותיהם באו הנוצרים, ובתחילה חיו אתם בשלום ואף חילקו ביניהם את הארץ שווה בשווה. בראש הנוצרים עמדו המלכה סיטא ושר הצבא שלה בראנץ. בכל פעם שאזרו כוח הם יצאו למלחמה ביהודים, אך היהודים גברו עליהם שוב ושוב ואילצו אותם לבסוף להסתלק מעמק דרעא. בנוסח ב של הכרוניקה נטען שהיהודים שכרו צבאות מן המוסלמים כדי להילחם בנוצרים, אולם המלכה סיטא מוזכרת רק בגרסת היסוד א1.

ד. מלחמה ושלום בין היהודים למוסלמים
המוסלמים הגיעו לדרעא בלא שעוררו חשד בתחילה וחיו בשלום תחת שלטונם של היהודים, ואלה מסרו להם מחצית הארץ. אולם משצברו המוסלמים כוח הם נלחמו ביהודים ועשו אתם שלום פעם אחר פעם, גם אחרי שהמורד במלכות בראהים לברדעי עמד בראשם, והוא נאלץ לברוח לתאפילאלת עקב תבוסתו. בנוסח ב של הכרוניקה לא מוזכרות כלל מלחמות שהיו בין יהודים למוסלמים, אלא נטען שהם חיו אלה עם אלה בשלום בעמק דרעא במשך 300 שנה, עד בואו של בראהים לברדעי.

ה. התגברות כוח המוסלמים בהנהגת בראהים לברדעי והשמדת היהודים על סירובם להתאסלם

לברדעי שב להילחם ביהודים אחרי שנודע לו שמנהיגם יוסף מת. הוא דרש מהם שיתאסלמו כדי שנייה להם, אך משסירבו היהודים לדרישתו הוא הערים עליהם: הוא הזמין אותם למפגש מחוץ למקום מושבם בשבת בתואנה שהוא רוצה לכרות אתם ברית שלום, וביקש שלא יביאו אתם כלי נשק. היהודים נענו להזמנה ובאו למקום המפגש, והמוסלמים התנפלו עליהם שם והרגו את כולם. אחר כך נכנסו המוסלמים למקום מושבם של היהודים והרגו את הנותרים – גברים, נשים וטף. רק מעטים הצליחו להימלט ולמצוא מקלט במקומות אחרים.

בנוסף ב לא מסופר על מה שקדם לטבח היהודים אלא עצם הטבח עצמו שנספו בו כביכול 700,000 יהודים מבין המובחרים שבהם.

ו. קבורתם הפלאית של המוני ההרוגים בקברות אחים בבית הקברות הקדום שליד תאמגרוט

מימון הנגר, ראש עבדי היהודים, טיפל במסירות בקבורת המוני הנרצחים בעזרת עבדים אחרים. בתהליך הקבורה קרו להם נסים רבים: הנהר עלה באורח פלא על גדותיו ורחץ את הגופות; המתים הובלו בקבוצות של עשרה ונקברו בקברות אחים לאחר שהתכריכים והקברים היו מוכנים מאליהם; אחרי שהונחו הגופות זו ליד זו, גברים לחוד, נשים לחוד וילדים לחוד, נסגרו הקברים מאליהם. בקבוצה האחרונה נמצאו תשעה בלבד, והקבר סירב להיסגר. מימון הלך להזעיק זקן יהודי שיואיל להקריב את עצמו ולהיתוסף למתים כדי שיזכו לקבורה. משלא מצא מועמד הוא החליט להצטרף בעצמו לקבוצת המתים, ולשם כך רחץ בנהר וטיהר את גופו; רק אז נסגר עליהם הקבר. על פי פירוט סדרי הקבורה והדגשת הנסים הרבים שקרו לנפטרים יש להניח שפרק זה בכרוניקה נשאב ברובו מתוך מסורות יהודיות מקומיות שעברו בעל־פה מדור לדור עד מועד העתקתה של הכרוניקה בידי יהודים.²³

עניין זה מפורט במיוחד בגרסת היסוד א1 ובמידה פחותה בגרסאות א2, א4 וא5. הוא מוזכר בלבד בנוסח ב של הכרוניקה, על פי רישומיו של אבן רשיק האנדלוסי. בגרסה א3 הוא אינו מופיע כלל, משום שהעתקת הכרוניקה לא הושלמה בה. בגרסאות א2 וא6 נוסף עניין הדלי שהורד לבאר והועלה מלא דם, ושסימן ליהודים שאל להם להילחם בשבת, שכן גזרה היא מן השמים שימותו כולם.

23 על משמעות המוות, הקבורה ובתי הקברות במסורת היהודית
ראו: בר־לבב; רייך, לנרד ובר־לבב.

ז. רשימת השליטים ששלטו בעמק דרעא אחרי השמדת היהודים עד התבססות שושלת בני מרין
פרק זה של שרשרת השליטים בעמק דרעא אינו מופיע בנוסח ב של הכרוניקה, ורשימת השליטים אינה זהה בגרסאות השלמות של נוסח א. אולם, כפי שאַראה, ניסוח עניין זה בגרסת היסוד (1א) חשוב מאוד לפרשנותה הנכונה של הכרוניקה ולהבנת מגמות כתיבתה.

3. חתימת הכרוניקה ומשמעויותיה

שלושה עניינים משמעותיים משכו את תשומת לבי כשקראתי מחדש את הכרוניקה שפרסם טולידאנו בערבית באותיות עבריות: (א) הלשון המוכללת של התעודה, שביסודה עומדת ערבית־מוסלמית בינונית, הכוללת מבנים קלסיים וְבְכוּרִים כאחד, ושמשולבים בה מבנים ערביים־יהודיים ונוסחאות עבריות שרק יהודים השתמשו בהם; (ב) ציון שמות השליטים ששלטו בעמק דרעא אחר השמדת יהודי העמק, גברים נשים וטף, עד עלייתה של שושלת בני מרין; (ג) פסקת החתימה של הכרוניקה, שבה מייחל המחבר לסילוקה המהיר של שושלת זו. אני מביא כאן חתימה זו כלשונה ואחר כך בתרגום שלי לעברית:

תם מאת לקאיים וגלבו בני מרין עלא לגרב. וואלאה' לא יווכר לווארתין,
כמתל תאריך דרעא ומא זרא פיהא מן סר סנאת תסעין מן לקראן סאדאת.
והאד לקסא מנדומא מן ענד סידי סריף לעסרי.
(אחר כך מת אלקאיים ובני מרין השתלטו על מרוקו. וְאֲנִי מֵיִחַל לְכַךְ שֶׁ] האל לא יאחר להביא את היורשים, כמו שהיה בקורות דרעא ומה שקרה בהן במיוחד בשנת התשעים למאה השישית. אשר לסיפור זה, הוא חובר מתוך כתבים של אדוני השריף אלעסרי.)

מה המשמעויות העולות מחתימה זו בהקשרה בכרוניקה, בסוף רשימת השליטים הבאה אחרי שמסופר על השמדת יהודי דרעא בידי גיסות לברדעי ועל קבורתם (העניין השישי לעיל).

4. מחבר הכרוניקה ודרכי ליקוטה

על פי מילות החתימה המחבר או המעתיק של הכרוניקה המקורית אינו האדם המוזכר בתיבות האחרונות של הטקסט, ולא כפי שחשבו כל מי שעסקו בכרוניקה זו. הכותב הפנה במפורש אל המקור שממנו או שעל פיו ליקט את פרטי הכרוניקה: 'מנדמא מן ענד סידי סריף לעסרי' – ולא 'נרמהא

[חיבר אותה] סידי סריף לעסרי' – והמקור הנזכר נושא שם מוסלמי מובהק, אלשריף אלעסרי. בדומה לכך עשה אבו עבד אללה מוחמד אלנאצרי, מחבר הנוסח הערבייהמוסלמי, נוסח ב, של הכרוניקה; הוא שאב את פרטי הטקסט שלו ממקורות כתובים, שאת חלקם הזכיר, כמו אבן רשיק ומילונים, וממסורות בעל-פה שהילכו בזמנו. וכך כתב:

ووجدت في بعض التقايد ولا اقطع بصحته ولا نفيه ما نصه

(הנה מה ש)מצאתי בכתבים שונים ואיני מתחייב לאמתותם כמו שאיני מפריך את תוכניהם).²⁴

גם הכרוניקה שפרסם טולידאנו לוקטה כנראה באזור דרעא, מתוך כתבים של השריף אלעסרי, וסביר להניח שהמלקט השתמש גם במסורות יהודיות שהתקיימו בזמנו בקרב יהודי עמק דרעא וסג'למאסה הסמוכה. כפי שנאמר, תוספת יהודית אפשרית זו נוגעת במיוחד לעניין הקבורה הפלאית של הנרצחים בקברות אחים, 'עשרה בקבר'. קברים מיוחדים אלה היו סמוכים לכפר אח'לוף (או בני ח'לוף) שליד תאמגרות ומשכו עולים לרגל מכל רחבי דרום מרוקו עד תחילת המאה העשרים, כפי שעולה מהפיוט העברי (א6), וכפי שהעיד בעל נוסח ב של הכרוניקה, שנכתב בתחילת המאה השמונה עשרה.

מתי לוקט נוסח א של הכרוניקה שפרסם טולידאנו (א1)? שלא כמו בנוסח ב, הנושא במפורש את התאריך 1143 להג'רה (1730 לסה"נ), המלקט של גרסה א לא רשם את תאריך כתיבת הכרוניקה שלו. טולידאנו כתב בעניין זה: 'כל הקורות האלה של המדינה-היהודית בוואד-דרעא במלואה ובחרכנה כמו שנכתבו בפרק זה ובפרק שאח"ז [שאחרי זה] מצאתים על שני דפים כ"י [כתביד] ישן שנכתב בין ת-ת"ק, והמעתיק כתב שהעתיקם מכ"י שריף (כהך-הדת) אחד מעיר דרעא'.²⁵ על פי עדות זו המסמך שממנו הועתקה הכרוניקה בערבית-יהודית נכתב בשנים 1640-1740. אולם המקור הישיר שממנו העתיק טולידאנו את הכרוניקה לספרו איננו 'שני דפים כ"י ישן'. הוא מופיע בכתביד המכיל סיפורים נוספים בערבית-יהודית, כתביד שהעתיק ר' משה בהלול במכנאס לפני עלותו לטבריה בשנת 1863, והוא גם חתם את שמו בסוף

²⁴ לוי, להגים, עמ' 46.

²⁵ טולידאנו, נר המערב, עמ' 221.

ההעתקה.²⁶ האם בהלול, שמכר או מסר את כתב־היד לטולידאנו,²⁷ איש טבריה כמוהו, סיפר לו שהעתיק את הכרוניקה מתוך המקור הישן המצויין כאן? אין לדעת. על כל פנים הנוסח שפרסם טולידאנו לקוח במישרין מתוך כתב־יד שהועתק באמצע המאה התשע עשרה לכל המוקדם, שכן למעט שיבושים קלים בהעתקה הטקסט זהה לחלוטין למקור זה.²⁸ גם אם בהלול העתיק את הכרוניקה מתוך אותם שני דפים, הרי הטקסט שהיה לפניו היה כתוב לא באותיות ערביות אלא באותיות עבריות, כמו כל יתר הסיפורים שבכתב־היד שלו. משמעו של דבר שהוא העתיק את הטקסט של הכרוניקה מתוך מקור יהודי ולא מתוך מקור מוסלמי. כמו ביתר הגרסאות, מקור יהודי זה שמע את הכרוניקה מפי מקור מוסלמי שקרא לו אותה או סיפר לו את תכניה, והוא כתב אותם על פי מה ששמע וזכר. אגב הכתיבה הוא הכניס בה לפחות שינויים לשוניים, שכן אין להניח שהוא ידע ערבית־מוסלמית – קלסית או בינונית, שבה כתבו מלומדים את רוב הכרוניקות המוסלמיות – ואין להניח שלמד בעל־פה את הטקסט ששמע. שינויים לשוניים אלה נוגעים בין היתר לנוסחאות הברכה והקללה הנלוות לשמות של דמויות מרכזיות המוזכרות בטקסט, כמו האל והנביאים, או של קבוצות, כמו היהודים והמוסלמים. בד בבד עם שינויים אלה נשארו בהעתקה שלו בערבית־יהודית עקבות של הגרסה המוסלמית ששמע, ומכאן המבנים הלשוניים המוכלאים של טקסט הכרוניקה בנוסח א.

מחבר נוסח א של הכרוניקה לא היה אפוא השריף אלעסרי, כמו שסברו כל החוקרים שעסקו בתעודה זו בכתביהם, אלא המקור הקדום שמתוך כתביו לוקטה ונוסחה הכרוניקה. מקור זה סיים את סיפור עמק דרעא בסוף המאה השלוש עשרה, עם עליית שושלת בני מרין לשלטון. מי היה הסופר המוסלמי שליקט לאחר מכן את פרטי הכרוניקה או העתיק אותם בנוסחם זה? אין אנו יודעים. ייתכן אפילו שנוסח זה התגלגל במשך הדורות אצל מעתיקים מוסלמים לפני שהנוסח הקיים הועתק בידי יהודי שרשם (או יהודים שרשמו)

26 כ"י ניו־יורק, ספריית בית המדרש לרבנים Rab. 1790 (לשעבר JTS 4989), דפים 114-116א. עיינתי בכתב־היד באמצעות תצלומיו במתכ"י, F 73157, ובמכון בן־צבי, מיקרופילם 2221.

27 ר' משה בהלול היה צאצא למשפחת רבנים ידועה ממכנאס, והיו ברשותו כתב־יד עבריים רבים שכתבו או העתיקו אבותיו וכאלה שהוא עצמו העתיק. חלק גדול מהם הוא מכר לרב טולידאנו, בן עירו טבריה, וזה מכר אותם בתורו לספריות בארץ ובעולם. ניתן לעיין בתצלומיהם במתכ"י.

28 הרב טולידאנו מכר כנראה את כתב־היד לספריית בית המדרש לרבנים. בדף השער של כתב־היד הוא רשם בכתובת ידו את תוכנו, ובעניין 'תאריך' ואד דרעא' ציין שפרסם אותו בספרו.

אותו באותיות עבריות, והכניס (או הכניסו) בו מבנים ערביים-יהודיים משלו (משלהם). אי לכך לא מן הנמנע שיתגלו בעתיד בכתבייד במרוקו נסחים ערביים-מוסלמיים נוספים, שלוקטו ממקורות שונים, כמו נוסח ב של הכרוניקה, שנכתב בתאמגרות בשנת 1730 בידי אבו עבד אללה בן מוסא אלנאצרי. גם נוסח ב מפנה בעקיפין, בעניין הטבח שנעשה ביהודים וקבורתם בניצוחו של מימון אלנאג'אר, אל מקור מן המאה השלוש עשרה, אל אבן רשיק, שחי כנראה באנדלוסיה.²⁹

ג. ההיסטוריה המוצאת של יהודי דרעא ומגמותיה הפולמוסיות והאפולוגטיות

1. עוינות המחבר כלפי היהודים וכלפי שושלת בני מרין
אף שעיקר עניינו של המקור שממנו לוקטה הכרוניקה בנוסח א התמקד ביהודי דרעא, הוא שילב את תולדותיהם כביכול בתולדות עמק דרעא בכלל. לכן הוא סיפר בקצרה כיצד הגיעו בתחילה לחבל ארץ זה, ורשם את שמות השליטים שקמו אחרי בראהים לברדעי – שגייסותיו השמידו את היהודים – עד עלייתם של בני מרין לשלטון. סביר להניח שאילו חיבר יהודי את הכרוניקה במתכונתה בגרסה 1א, הוא היה מסתפק בתיאור התיישבות היהודים בעמק דרעא והשמדתם בידי אויביהם. בחתימת הטקסט מופיע תאריך השמדת יהודי דרעא, שנת 590 להג'רה, המקבילה לשנת 1193-1194 לסה"נ. שנה זו אינה תואמת את תאריך השמדת יהודי דרעא בידי המוחרון, בשנים 1143-1145. המחבר תיארך בשנת 590 להג'רה גם מאורעות שקרו על פי המסופר בכרוניקה עצמה שנים רבות אחרי הרג היהודים: 'ג'עפר בן סרדון נספה במגפת דבר בשנת תשעים למאה, וג'עפר זה היה השליט השני ששלט אחרי בראהים לברדעי.

עוינות המחבר כלפי שושלת בני מרין מתבטאת בכך שהוא מאחל או מתפלל שתקום מהר שושלת חדשה ('היורשים') שתסלק אותם מן השלטון. מן המפורסמות הוא שבשכבת השריפים, שייחסו את מוצאם כאמור לצאצאי הנביא מוחמד, ושהייתה להם בשל כך השפעה פוליטית ניכרת בתולדות מרוקו, היו מי שסירבו להעניק לגיטימציה דתית לבני מרין, ובלטו ביניהם השריפים של דרום מרוקו. הסולטאנים הראשונים של השושלת נקטו אמצעים כדי לנטרל התנגדות זו, ובין היתר ייסדו בתי מדרש, מְדָאָרס, כדי להכשיר דורות חדשים של חכמי דת שיהיו נוחים להם יותר.³⁰

29 ראו: לוי, להגים, עמ' 32.

30 שצמילר עסקה בכך רבות. ראו למשל: שצמילר, ראשוני בני

הסילוק המיוחל של שושלת בני מרין נוגע לא רק לשליטי השושלת אלא גם, אולי בעיקר, למדיניותם הסובלנית כלפי היהודים. תקוות המחבר היא שיורשי בני מרין יחדשו את מדיניות הרדיפות נגד היהודים וכפו עליהם להתאסלם, או ישמידו אותם אם צריך, כמו שקרה תחת שלטון קודמיהם, המוחרון, וכפי שסופר בכרוניקה. המחבר או המלקט לא הזכיר במפורש את שושלת המוחרון, אבל דבר זה היה ידוע לכל מלומד שקרא או שהיה עשוי לקרוא את הכרוניקה. אם כן המקור הראשון שממנו נשאבו פרטיה של הכרוניקה נכתב בסוף המאה השלוש עשרה, לאחר התבססות בני מרין בשלטון וסילוקם הסופי של המוחרון, בשנת 1269, ולאחר ששליטי בני מרין הפגינו את מדיניותם הנוחה כלפי היהודים ואף מינו כמה מהם לעוזריהם.³¹ יחסם זה של בני מרין ליהודים בא לידי ביטוי כבר בתחילת שלטונם בשנת 1276, כאשר הסולטאן אבו יוסף, הריבון השני בשושלת, ששלט בשנים 1258-1286, יצא בראש חיל המשמר שלו להגן אישית על יהודי פאס מפני הפרעות של האוכלוסייה המוסלמית בהם.³²

2. המגמות האפולוגטיות של הכרוניקה

הכרוניקה הראשונה על תולדות דרעא עד שלטון בני מרין נכתבה אפוא בידי מחברה המוסלמי לא לשם שחזור מאורעות מהעבר והבאתם לידיעת הקוראים, אלא כדי להצדיק למפרע את השמדת יהודי דרעא על שסירבו לקבל עליהם את האסלאם. יש להניח שסידור האירועים בכרוניקה מיום כניסת האוכלוסיות השחורות (בני כוש) והנוצריות לעמק דרעא עד השמדת היהודים וקבורתם בקברות אחים נועד להוביל את הקורא המוסלמי למסקנה המתבקשת: היהודים הושמדו לא רק משום שסירבו לקבל את האסלאם אלא גם משום התוקפנות וההשתלטות שלהם על האוכלוסיות השכנות. הם נלחמו קודם נגד הנוצרים והשלימו אתם וחוזר חלילה, עד שאילצו אותם להסתלק מעמק דרעא. כך נהגו גם עם המוסלמים שבאו אחרי הנוצרים, עד שהללו הערימו עליהם והשמידו אותם ביום מנוחתם הקדוש. בעיני המחבר בראהים לברדעי, אף שהיה מורד במלכות (שושלת המוראבטון, שקדמה למוחרון), מילא את חובתו הדתית וחיסל בכת אחת אוכלוסיית כופרים שהייתה גם אויבת האסלאם ואויבת המוסלמים.

מרין; שצמילר, גורם אתני; שצמילר, היסטוריוגרפיה, עמ' 109-152; שצמילר, ברברים, עמ' 55-68, 85-93.

31 ראו: קורקוס; שצמילר, גורם אתני; שצמילר, ברברים, עמ' 55-68; קבלי.

32 על אירוע זה ראו: קורקוס, עמ' 23-26; שצמילר, ברברים, עמ' 60.

השמחה על אבדנם הטרגי של יהודי דרעא זוכה לביטוי מועצם יותר בנוסח ב של הכרוניקה המוסלמית; בבואו לסכם את מספר היהודים שנהרגו בידי הגייסות של לברדעי נקב כאן המלקט במספר העולה על כל דמיון:

وقال ابن رشيق حسني شيعي عن قصة البردعي مع أهل مدينة الحجر أنهم أبو الإسلام فذبح
منهم
سبعمائة ألف من خيارهم فدفنهم عبد لهم عشرة عشرة.

(אמר אבן רשיק: מורי סיפר לי את עניין לברדעי עם אנשי עיר האבנים שסירבו להתאסלם והוא שחט שבע מאות אלף מבין המובחרים שבהם; אז קבר אותם עבד שלהם עשרה עשרה [בקבר]).

הכרוניקה על יהודי דרעא אינה משקפת שום מציאות היסטורית שניתן להתחקות אחריה על פי מקורות נוספים, לבד מסופם הטרגי תחת שלטון המוחדון וקבורתם בקברות אחים. גם זה קרה לא כפי שסופר כתוצאה ממלחמות בלתי פוסקות בין יהודים למוסלמים, שלא היו ולא התקיימו, אלא בגלל סירובם העיקש של היהודים להתאסלם וכישלון מאמציהם הממושכים של המוחדון לשכנע אותם. גם יתר המאורעות המתוארים בכרוניקה לא היו ולא נבראו, אלא הומצאו בידי מחברי שני הנוסחים של הכרוניקה.

3. העתקת הכרוניקה ואימוץ תכניה בידי היהודים

מה הביא אפוא לכך שכרוניקה המבטאת בצורה בולטת כל כך את עמדות המוסלמים כלפי היהודים אומצה בידי היהודים, עברה תהליכי עיבוד לשוני שהפכו אותה לתעודה יהודית מקורית כביכול, והייתה אחר כך חלק בלתי נפרד מן הזיכרון הקהילתי שעבר בעל-פה מדור לדור,³³ לפחות מאמצע המאה השמונה עשרה? הסיבות לכך נעוצות קודם כול בתוכני הכרוניקה המעלים על נס את תעוזתם וגבורתם של יהודי דרעא: הם הקימו צבא חזק, נלחמו נגד אויביהם וגברו עליהם, מה שאפשר להם לנהל חיי ממלכה עצמאית כביכול. ואכן הגאווה בעברם המפואר והטרגי של יהודי דרעא עומדת ביסוד הפיוט

³³ בראיונות שערכתי עם יוצאי קהילות דרעא בשלושים וחמש השנים האחרונות חזרו רבים מהם, בהרחבה או בקיצור, על סיפורי הכרוניקה, אך רובם לא היו מודעים לקיומה בכתב או בעל-פה. האחרון שבהם הוא ר' שלמה חליווה מאשקלון, יליד תאגונית שבאזור לפתאון, בעמק דרעא, שתיאר לי בהרחבה את סיפורי עברן הרחוק של קהילות דרעא ואת סיפור בית העלמין ליד תאמגרות שהיו בו קברים של 'עשרה בקבר'.

שכתב ר' אברהם בן יעקב עמאר על יסוד סיפורי הכרוניקה. אשר לסופם הטרגי של היהודים שהושמדו כולם בידי המוסלמים, אין בכך חידוש. אסון זה היה עבורם חלק מן הגורל היהודי, שכבר ידע חורבנות שנגעו לכלל העם היהודי, חורבן בית ראשון וחורבן בית שני; הם ראו באסונם חלק מן העונש האלוהי וכפרת העוון הרובצים על עם ישראל בגלותו על פי תפיסות המסורת הרבנית,³⁴ והדבר אף נאמר במפורש בגרסה א2.

נוסף על הגאווה בהשיגהם של יהודי דרעא והרציונליזציה שליוותה את סופם המר, יש לקשור את התקבלות הכרוניקה בקרב היהודים באתר הנצחה יהודי יחיד במינו שהיה קיים קרוב לתאמגרות, בפאתי הכפר אח'לוף/ בני ח'לוף, אתר שכלל עשרות ואולי מאות קברות אחים, שעל פי המסורת היהודית נקברו בהם הרוגי דרעא 'עשרה בקבר'. אתר זה, שנקרא עד המאה העשרים למעארה, כלומר בית הקברות, ובכרוניקה – 'למעארה לקדימא', בית הקברות העתיק, משך אליו עולים לרגל מרחבי דרום מרוקו להשתטח על קברות הנרצחים. עדויות על קיומו של בית הקברות המיוחד ניתן לשמוע עד היום מפי זקני הקהילות היושבים בארץ, אלא שהם מתמעטים והולכים. עדות מפורשת בכתב על קדושתו של המקום ועל המשיכה שהייתה לו בקרב יהודי דרעא ותאפילאלת במאה השמונה עשרה אנו מוצאים בנוסח ב של הכרוניקה, שכתב אבו עבד אלה אלנאצרי:

وكذلك مقابر به أيضا كثيرة ومن أشهرها وأعظمها محلا وحرمة عند اليهود حتى أنهم يقسمون ويحجون إليها من أقصى البلاد من الشرق وغيره، والمقابر التي بظاهر بني خلوفا من تامكروت المسماة عندهم بالمعارة.³⁵

(כמו כן יש בו [בעמק דרעא] גם בתי קברות רבים; בין האתרים הידועים ביותר יש מקום קדוש ליהודים שהם מרכיבים להישבע בו³⁶ והם עולים אליו לרגל מקצות הארץ, מן המזרח וממקומות נוספים, והוא בית הקברות השוכן סמוך לבני ח'לוף ליד תאמגרות, והנקרא כפיהם אלמעארה.)

34 על תפיסות אלה שביסוד השירה העברית של יהודי מרוקו ראו: שיטריט, פיוט ושירה, עמ' 140-70.

35 ראו: לוי, להגים, עמ' 32.

36 בשיר ערבי־יהודי מן המאה התשע עשרה המחבר מתפלל שתגן עליו זכות הקדושים הקבורים 'עשרה בקבר' זכות קדושים אחרים הידועים בקרב יהודי מרוקו. השיר 'רסמי בעאד וקדאמי זלגו בייא' (ביתי התרחק ורגליי הסיטו אותי) יפורסם בקרוב באסופת שירים ערביים־יהודיים חברתיים־תרבותיים במרוקו שאני שוקד על הכנתה.

עדות נוספת על קדושתו של בית הקברות ועל העלייה לרגל אליו אנו מוצאים בפיוט שכתב ר' אברהם בן עמאר בסוף המאה השמונה עשרה או בתחילת המאה התשע עשרה. המשורר כתב את הפיוט לאחר שביקר בבית הקברות ועמד מול הקברים שהזכירו לו את הוד הקהילה והדרה בעבר על פי הסיפורים ששמע. נראה שעם חלוף הזמן ועקב פגעי רוחות המדבר הנושאות חולות התכסו הקברות חול או שנשחקו עד שלא ניתן היה להכיר במאה העשרים את צורתם הקודמת של קברות אחים.³⁷

4. חורבן קהילות דרעא תחת שלטון המוחדון

בית הקברות ליד תאמגרות שימש למעשה מעגן זיכרון הן עבור היהודים, שראו בו מקום קבורה של קדושים מבני עמם, הן עבור המלומדים המוסלמים של עמק דרעא, שראו בו עדות ממשית ונמשכת לפעולתם הפוליטית והדתית של המוחדון בעמק דרעא, ובמיוחד לקנאותם לאסלאם, שהביאה אותם להשמיד את יהודי עמק דרעא בגלל סירובם להתאסלם. אין תמה אפוא שבמרוצת הדורות היו מלומדים מוסלמים קנאים באזור דרעא שהתנגעו לשלטון המוחדון, כמו המקור הראשון של הכרוניקה שלפנינו, ושייחלו לשובם לשלטון. אולם שעה שאתר הקבורה שמר את ייחודו מאות שנים אחרי שנקברו בו מאות ואולי אלפי הנרצחים, היטשטש והלך, הן אצל המוסלמים הן אצל יהודים, זמנו המדויק של האירוע הטרגי. שלא כמו שנטען בנוסח א של הכרוניקה, השמדת יהודי דרעא לא אירעה בשנת 590 להג'רה (1193 לסה"נ) אלא בראשית השתלטותם הצבאית של המוחדון על מרוקו, כאשר דרשו מן התושבים היהודים להתאסלם או למות. על פי עדות המשורר שכתב קינה ארוכה על כך, יהודי דרעא היו הראשונים שהתבקשו להתאסלם, לפני יהודי סג'למאסה הסמוכה לדרעא ולפני פאס. במכתב שפרסם הירשברג מן הגניזה תוארו האירועים שהתרחשו בסג'למאסה בשנת 1146 ולאחר מכן בקהילות אחרות, כמו פאס, בשנים 1147-1148.³⁸ יש להניח אפוא שהשמדת יהודי דרעא אירעה בשנים 1143-1145, אם כי הטרדות המוחדון וויכוחיהם עם יהודי דרעא התחילו

³⁷ על בית הקברות ראו גם את העדויות בעל"פה שאסף בן-עמי: בן-עמי, עמ' 526-525. לעדויות אלה אין קשר לרוב לא למקומו הנכון של בית הקברות בעמק דרעא ולא לנסיבות הקמתו. גם הירשברג ביקר במקום באביב 1956, על פי המלצת יהודים מן האזור, ולא התרשם מבית הקברות. ראו הירשברג, מבוא השמש, עמ' 109.

³⁸ ראו: הירשברג, תולדות, א, עמ' 92-93. האיגרת מופיעה בכ"י ששון 713. ראו: ששון, א, עמ' 394-396. סלושץ סבר שרצח יהודי דרעא אירע בשנת 1132, אך לא הביא כל אסמכתא לכך. ראו: סלושץ, מסעות, עמ' 367.

כנראה הרבה לפני כן. קהילת דרעא הייתה היחידה שהושמדה כליל בידי המוחרדון, וייתכן שרצח המוני זה שימש אזהרה לכל יתר הקהילות היהודיות במרוקו, בצפון אפריקה ובאנדלוסיה, שגיסות המוחרדון דרשו מהן להתאסלם. לבר מיהודי דרעא לא ידוע לנו על קהילה שלמה שסירבה כמקשה אחת להתאסלם תחת שלטון הכפייה. יתר הקהילות על מנהיגיהן ורבניהן קיבלו עליהן לפחות למראית עין את האסלאם, וכך ניצלו חיי בניהן, להוציא אישים יחידים ומשפחות מעטות שעמדו בסירובם, ושהוצאו להורג.³⁹

פרטי ההרג שנעשה ביהודי דרעא נרשמו בקינה 'איך נחרב המערב', המיוחסת לר' אברהם אבן עזרא, והמתמקדת בגורלן של קהילות דרעא, סג'למאסה ופאס.⁴⁰ הקינה אינה חתומה ושונה מן הקינה הידועה שהקדיש המשורר לחורבן של כלל הקהילות שסבלו מגזרות השמד של המוחרדון, 'אהה ירד על ספרד רע מן השמים'. 'אהה ירד על ספרד' מופיעה בכתיב ירד רבים של קינות ששימשו בתאפילאלת ובקהילות דרעא עד התפזרות הקהילות במחצית השנייה של המאה העשרים. בקינה 'איך נחרב המערב' בולט המקום הנרחב שהקדיש המשורר לפירוט האירועים שהיו כרוכים בהשמדתם של יהודי דרעא בהשוואה לתיאור אסונן של יתר הקהילות שעסק בהן בשתי הקינות. הוא הקדיש לא פחות מעשרים ושבעה טורים בקינה זו לדרעא, לעומת שנים עשר לסג'למאסה ושבעה בלבד לפאס. גם לקהילות המפוארות ביותר בספרד, שאת אסונן העלה בקינתו 'אהה ירד על ספרד רע מן השמים', הקדיש המשורר פחות טורים מאשר לדרעא, והדבר אומר דרשני. התנהגותם של יהודי דרעא, שעמדו כולם כאיש אחד בסירובם להתאסלם על אף שיחות הריכוך והוויכוחים הממושכים שניהלו אתם אנשי המוחרדון, לא היה לה אח ורע בקהילות ישראל שסבלו מגזרות שמד. על פי סימנים שונים המפוזרים ביצירתו הענפה של ר' אברהם אבן עזרא סבורים חוקרים שהוא הספיק לשהות בסג'למאסה בשנים 1130-1140, לפני התגברות ההשתלטות של המוחרדון על אזוריה השונים של מרוקו,⁴¹ והוא כנראה הכיר מקרוב גם את קהילות דרעא. על אירועי הזוועה שתיאר בקינתו שמע כאשר שהה בדרום צרפת בשנים 1147-1148.⁴²

39 על יהודי צפון אפריקה בצל אימת המוחרדון ראו: הירשברג, תולדות, א, עמ' 102-89; קורקוס, עמ' 342-319. על הרג הקבוצות והאוכלוסיות שסירבו לסור למשמעתם של המוחרדון ראו: ז'אק-מוניי, מרוקו שעל גבול הסהרה, א, עמ' 261-260.

40 ראו את הקינה אצל הירשברג, תולדות, א, עמ' 91-90; היא הובאה שם מתוך: שירמן.

41 ראו: פליישר.

42 ראו: ליון, עמ' 31-30.

בשל חשיבותו של קטע הקינה על יהודי דרעא לענייני כאן אני מביא אותו כלשונו. בעשרים ושבעה טוריו (4-30) המשורר מעלה את העניינים האלה: (א) ההשתלטות הפתאומית של גיסות האויב על הקהילה (טורים 4-10); (ב) האולטימטום שהציבו האויבים ליהודים ודרישתם שיתאסלמו תמורת חייו וכוונה או שכל הקהילה תוצא להורג (טורים 11-19); (ג) סירובם החד-משמעי של היהודים להישמע לאולטימטום ולהמיר את דתם (טורים 20-24); (ד) התכנסות ראשי הקהילה שכינהו בשני גופים (סנהדרין גדולה בת שבעים ואחד חברים וסנהדרין קטנה בת עשרים ושלושה חברים) לאישור סופי של החלטת הקהילה, והוצאתם להורג של כל בני הקהילה כתוצאה מכך בשבת (טורים 25-30).

אִיךָ נִחַרְבְּ / הַמְעַרְבְּ / וְרַפּוֹ כְּלֵי־יָדַיִם!
וְאוֹיֵ! יָרַד / עַל סַפְרֵד / רַע מִן הַשָּׁמַיִם.
עֵינַי עֵינַי יִרְדָּה מֵיָם.
יְמֵי רָעָה / עַל דְּרָעָה / אֲשֶׁר בָּאוּ בְּתַחֲלָה,
5 בְּיוֹם בָּא צָר / חֲשֶׁךְ צָר / עָלֶיךָ וְאֶבְלָה.
וְלִכְבֵּד עֵיר / וַיַּעֲרִיר / חֲמַתּוֹ עַל הַקְּהֵלָה,
קְהֵלֶת אֵל / יִשְׂרָאֵל, / סִגְלַת שׁוֹכְנֵי מַעְלָה;
קְהֵל יִשְׂרָאֵל / וְכַשְׂרִים, / הוֹדַת תּוֹרָה וּגְדֻלָּה.
וְחֵישׁ צָדִים / וְלִכְדֵם / בְּיוֹם זַעַם וְחִלְחָלָה,
10 יוֹם הַמֵּר / וְהַנְּמָהָר, / יוֹם חֲשֶׁךְ וְאֶפְלָה.
וְאָמַר: 'אֵי / אֵל רוֹאֵה / וְלֹא נִרְאָה לְחַשְׁמֵלָה?
בוֹרְאֵכֶם / בוֹחֲרֵכֶם / לְהִיּוֹתְכֶם לוֹ סִגְלָה
יוֹשֵׁעֵכֶם / וַיִּצִּילְכֶם / מִחֲרֹב הַמְּחֻלְלָה.
בְּרוּ לָכֶם / וְגַם לְנַפְשֵׁכֶם / תִּנְצְלוּ מִשְׂאוּלָה.
15 הַאֲזִינוּ / וְהִאֲמִינוּ / בְּדַתִּי הַמְּהַלְלָה.
...ן... / יְהִיֶה נִשְׁבֵּת / וְדִין הַתּוֹרָה כְּלָה,
אֲכַבְדְּכֶם / וְאוֹשִׁיבְכֶם / בְּכַסּ מִשְׁרָה וּגְדֻלָּה.
אִם תֵּאבְדוּ / וְתִקְשְׁבוּ / תֵּאכְלוּ טוֹבֵי סֵלָה;
וְאִם תִּמָּאֲנוּ / תִּנְתְּנוּ / לְחֹרֵב וּבְזָה וְכִסְלָה'.
20 וְלֹא אָבוּ / וְהִשִּׁיבוּ / עֲזִי־מִצַּח מִלָּה:
'גוֹי סִכְל, / לֹא נוֹכַל / לְהַחֲלִיף יְמִינֵי בְּשִׂמְלָה;
דַּת צָדִק / בְּדַת חֲדָק, / דִּין יִשְׂרָאֵל בְּדִין עוֹלָה'.
וְחֵישׁ גְּמָרוֹ / וְגַם אָמְרוּ: / 'חֲלִילָה! חֲלִילָה
לְכַפֵּר בְּדַת / יִקְרַח חֲמַדַּת / דַּת אֵל נוֹרָא עֲלֵיָה!'

25 וְלֹא רָצוּ / וְנִקְבְּצוּ / סִנְדְרֵי קִטְנָה וּגְדוּלָה;
וְהֵם שִׁבְעִים / וְאַחַד עִם / שְׁלֹשָׁה וְעֶשְׂרִים עֲגָלָה.
וְנֹאסְרוּ / וְנִמְסְרוּ / לְפִי חָרֵב בְּכַהֲלָה.
וְצִעֲקוּתָם / וְנֹאקָתָם / לֹא נִשְׁמָעָה בְּזִבְוֹלָה.
לְפִי רָגַע / בָּא נִגַע / אֲלֵיהֶם וְנַעֲשׂוּ כָלָה
30 בְּיוֹם שִׁבְתָּ / בֶּן עַם-צֶבֶת / שִׁפְכוּ דָמִים כְּמַיִם.

בקינה שחיבר ר' אברהם אבן עזרא סמוך להתרחשויות בדורעא אין כל זכר לממלכה יהודית קדומה, לעצמה צבאית ולמלחמות שיוחסו ליהודי דורעא בכרוניקה המוסלמית. כל היסודות מרוממי הרוח האלה חסרים בקינה מסיבה אחת ויחידה: הם לא התקיימו כלל במציאות ההיסטורית, אלא הומצאו מדמיונו העשיר של הכרוניקאי. ייתכן שבכתבתו הוא התבסס על מסורות ואגדות שהילכו בקרב שרידי יהודי דורעא שחזרו ליהדותם אחרי יותר ממאה שנה של חיי אנוסים, כמו המסורות על קברות האחים שההרוגים נקברו בהם 'עשרה בקבר', ועל קבורת הנרצחים הפלאית בניצוחו של מימון אלנג'אר, ששימש ראש העבדים של היהודים. אולם כל האגדות האלה צצו ופרחו מאוחר בהרבה, כנראה במחצית השנייה של המאה השלוש עשרה, שהרי במשך כשלושה דורות הושבתו חיי הקהילה והתעמעמו עד בלי הכר הזיכרונות של חיי הקהילה הקודמים וקורותיה לפני הרצח ההמוני. אגדות כאלה התפתחו סביב בית הקברות המיוחד, למעארה, וקברות האחים שבו, שהיהודים חזרו להשתטח עליהם לאחר שהותר להם לחזור ליהדותם.

ד. ההדרת שתי גרסאות של הכרוניקה בערבית - יהודית והפיוט העברי

המקור המוסלמי של הכרוניקה ואימוצה בידי יהודי דורעא ותאפילאלת עולים גם מן המכנים הלשוניים בשני הנסחים שלה ובגרסאות השונות של נוסח א. נוסח ב כתוב כאמור בערבית קלסית למחצה ובאותיות ערביות כמובן. נוסח זה נכתב בתאמגרות בשנת 1730 בידי איש דת מוסלמי, אבו עבד אללה בן מוסא אלנאצרי, שפעל כנראה ב'אלזאוויה אלנאצריה', מסדר דתי שנוסד במאה השבע עשרה באותו הכפר, ושרכש לו השפעה רבה במערכים הדתיים והפוליטיים במרוקו עד תחילת המאה העשרים.⁴³

43 השו: חמודי. ושם פורטו שמות בניו וצאצאיו של מוחמד אבן נאצר, שעמד בראש המסדר בשנת 1644/5, ושביסס את

נוסח א של הכרוניקה נכתב בתאריך מוקדם יותר, גם כן בתאמגרות, בידי מחבר מוסלמי עלום שם שליקט חומרים לטקסט שלו מכתביו של השריף אלעסרי, שפעל כאמור בסוף המאה השלוש עשרה. אולם נוסח זה ידוע לנו רק על פי גרסאותיו שנכתבו בערבית-יהודית (ובאותיות עבריות) בידי מעתיקים יהודים.

בשלוש הגרסאות של נוסח א של הכרוניקה, ששתיים מהן מתפרסמות כאן, ניכרים בכיור תהליכי הייהוד של הכרוניקה. הראשונה, א1, המשמשת כאן גרסת היסוד, היא הקרובה ביותר מבחינת מבניה הלשוניים למקור הערבי-המוסלמי, והשתיים האחרות, א2 וא3, מתרחקות מן המקור אם לשפוט על פי מבניהן הערביים-היהודיים הבולטים.

לפני הבאת הטקסט הערבי-היהודי של גרסאות א1 וא2 ותרגומו אציג את המבנים הלשוניים המייחדים כל גרסה. הפיסוק של הטקסטים והחלוקה לפסקאות – שלי. כמו כן יובאו להלן תרגום של נוסח ב וגרסה א6 – הפיוט 'אפצחה פי בשיר נורא'.

1. גרסת היסוד: נוסח א של הכרוניקה, גרסה א 1

המבנה הלשוני המוכלל של הכרוניקה

הטקסט שלפנינו מתייחד בהכלאה עמוקה של מבניו הלשוניים, שמקורם במגוון רב של סוגי לשון או לְקָטִים – סוגי לשון בעלי מערכים פונטיים ופונולוגיים, מורפולוגיים, לקסיקליים ותחביריים מייחדים – ערביים-מוסלמיים וערביים-יהודיים, המעורבים זה בזה.⁴⁴

הערבית-המוסלמית כאן היא סוג של ערבית בינונית, עם מבנים קלסיים למחצה הן בתחום הדקדוק הן בתחום הלקסיקון. המבנים הדקדוקיים כוללים במיוחד את מילות הקישור והחיבור המציינות את רצף האירועים המתוארים, למשל: 'תם', 'ובעדהא', 'בעדהו' ('וקאם בעדהו'), 'פלהיך'. הם כוללים גם מבנים תחביריים מיוחדים הנוגעים להתאמת הפועל הבא לפני נושא כרבים בפסקית פותחת של מבע מורכב. במקרים כאלה הפועל בא בצורת נקבה יחידה לפני שם עצם אנושי: 'גדרת נצארא בנו ישראל וקטלו נסארא', 'תם רפעת למסלמין סלאחום', וכן לפני שם עצם בלתי אנושי: 'פי גאזת אייאם'; לפני

מעמדו הדתי והפוליטי. בין הצאצאים ציין חמודי את מוסא אלנאצרי, שנפטר בשנת 1729, והוא כנראה אביו של המחבר. ראו: שם, עמ' 625.

44 על המגוון הלשוני וההכלאה הלשונית בערבית של יהודי מרוקו ראו: שיטרית, דיאלקטים; שיטרית, דיגלוסיה; שיטרית, לקטים; שיטרית, לשון ומאגריה; שיטרית, לשונות היהודים.

שני שמות עצם אנושיים מחוברים הפועל בא בצורת זכר יחיד: 'פי גאזת אייאם ומאת יעקב ושמואל, רחמהום אלה', 'תם תפתאן בן זעפר ומחמד להרטאני ותקאתלו תמן סנין'; בכל הדוגמאות הללו הפעלים הנוספים מותאמים כרבים לנושאים.⁴⁵

אשר ליסודות הלקסיקליים, הם כוללים שמות עצם כמו 'בנו ישראל', 'בעיראין' במובן של שני גמלים, 'פוטאר', המורה על אנשים חסרי אונים,⁴⁶ 'למגארא' במובן של בית קברות, 'עייאלו' במשמעות נשותיו או נשות ביתו, 'טעון' במובן של מגפת דבר; את צירוף היחס 'תחת אכסא'⁴⁷ שמשמעו מרוב פחד; תארים כמו 'צאלחין' במובן צדיקים; פעלים כמו פועלי המלחמה 'תחארבו'/'מחארבא'/'חרבאן', 'חסרוהום בנו ישראל', 'וכדוהום פי גולמאסה', 'וטארד', 'ונזע מנהום ארדהום', 'תפתאן', 'תקאתלו', פועל הסירוב 'אבא' ('ואבאו עייאלו יכליוה ימסי') והפועל 'מנע', המציין כאן מציאת מקלט. הערבית-המוסלמית של הטקסט המקורי ניכרת גם במספר נוסחאות: 'בקודרת אללה יתעאלא', 'רחמהום אלאה' זאמעין, וכן בכינוי של יוסף שעמד בראש היהודים בתואר נביא: 'ומאת נביא יוסף עליה אסלאם'.

לעומת שרידים מעטים אלה של הערבית-המוסלמית המקורית, המבנים הערביים-היהודיים בטקסט רבים ביותר ומגוונים מאוד, והם אף משולבים בתוך מבנים מוסלמיים שלא הועתקו על פי מקורם אלא עברו שינויים פונטיים ומורפולוגיים המייחדים את הערבית-היהודית. המבנים היהודיים משתייכים לשני סוגים מובחנים של הערבית-היהודית: לשון השֶׁחַח (תרגום-פירוש של כתבי הקודש), ששרדו בה מבנים מן הערבית הבינונית, והלשון הרבורה.

מלשון השרח, שביסודה מבני כבואה של המקורות העבריים, ומן הערבית-היהודית הבינונית ניתן לציין מבנים אלה:

א. תרגומי כבואה של צירופים עבריים, כמו 'זעלו לעפיא' ו'עמלו לעאפיא', המתרגמים את הצירוף העברי 'עשו שלום'; 'וקתלו מנהום מקטלא

45 ראו שימוש דומה בנוסח הערבית-המוסלמי, נוסח ב: *ثم جاءتهم النصارى هارين من الاسلام؛ وسكن المسلمون مع اليهود وخرجت النصارى هارين؛ واخذها المسلمون مع اليهود؛ ثم ارتحل النصارى إلى أغمات؛ وسكن المسلمون ديارهم (לוי, להגים, עמ' 46).*

46 החוקרים שפירשו את הכרוניקה התקשו במובנה של מילה זו. אולם במילון 'לסאן אלערב' הובאו ציטטות שמהן ניתן להסיק את המשמעות שניתנה כאן, חסרי אונים: *الْقَطَارِيُّ مِنَ الرِّجَالِ الْقَدِّمِ الَّذِي لَا خَيْرَ عِنْدَهُ وَلَا شَرٍّ، مَأْخُذٌ مِنَ السِّيفِ الْقَطَارِ الَّذِي لَا يَقْطَعُ.* (לסאן אלערב, ה, עמ' 55).

47 המילה קשורה לשרש הערבי *خشى* שמובנו פחד, אך צורתה אינה ברורה, אולי *إخشاء*, שאינה מופיעה במילונים הערביים.

עדימא', המקביל למבע 'הרגו בהם הרג רב'; 'זבעד דאליך', המקביל ל'אחר כך'; 'תם אמנו ליהוד באלאה', כתרגום 'ויאמינו היהודים בה'; 'סבת מזינא להאר למכאן', הוזהה ל'סיבת בואנו למקום זה'; 'וכדאליך עמלר', המקביל ל'זכך עשו'; 'פי תמנאע לקבר יתרבט עליהום', המתרגם את המבנה העברי 'נמנע הקבר מלהיסגר עליהם'; הצירוף 'זואל ונסא וטפאל', המקביל ל'אנשים, נשים וטף'.

ב. תרגום של מיליות שיח ומילות חיבור או שעבוד הנהוג בלשון השרת,

למשל:

'אין' המתרגמת את המיליות 'ש' ו'כי': 'תם סמעו אין סיטא זאת' (אחר כך שמעו שסיטא באה), 'סבת מזינא להאר למכאן אין תרזעו לדין לאיסלאם' (סיבת בואנו... שתקבלו את דת האסלאם), 'וקאלהא לעייאלו אין יכון יזי כול לילת שבת' (והבטיח לנשות ביתו שיבוא כל ליל שבת).

המילית 'איל'/'אילא' המתרגמת את מילות היחס העבריות 'ל-', 'אל' ו'מן': 'ותחדרו אילהום' (ובאו אליהם), 'מא אילהום עדאד' (ומספר גדול פי כמה), 'ותבעוהום אילא גמאת' (רדפו אחריהם לגמאת), 'וטלב אילהום לעאפייא' (וביקש מהם [לעשות] שלום), 'קאל אילהום' (אמר להם).

מילית הסיבה 'לאיין' המתרגמת את המיליות העבריות 'מפני ש-', 'משום ש-', 'שכן': 'וליהוד מא זאכו סלאח לאיין כאן יום שבת' (והיהודים לא הביאו נשק משום שהיה זה יום שבת).

המילית המורכבת 'עלא די' הבאה במקום 'על ש-' בעברית: 'ורמאה לקבור קד תחום שבת בינו ובינהום עלא די מא קבלסי ירכול מעאהום' (אך הקבר השליך אותו הלאה מהם למרחק של תחום שבת לערך משום שלא הסכים להיקבר אתם).

ג. תרגום מסורתי של מילים עבריות, כמו שמות העצם 'קאוום' (עם): 'וכרוהא הייא וקאומהא' (ולכדו אותה ואת צבאה), 'ומאת מנו קאוום כתיר (ומת ממנו עם רב)'; 'זיוסהום' (צבאותיהם); שמות תואר כמו 'עדים'/'עדימא' לתרגום התואר רב/רבה: 'מקטלא עדימא' (הרג רב), 'פרחא עדימא' (שמחה רבה); תואר הפועל 'יאסר' המתרגם 'מאור' או 'הרבה'; הפועל הקפוא 'לאייס' (<لَيْسَ>), שהפך למילית שלילה המתרגמת את 'לא': 'לאייס <נזיבו> סלאחנא' (לא נביא את הנשק שלנו).

ד. השימוש המיוחד במילית 'פי⁴⁸ לציון רצף האירועים המסופרים.

48 בנוסח הכרוניקה שהדפיס טולידאנו הועתקה מילית זו בטעות: 'כי'. בכתב-היד המקורי של בהלול, שממנו הובא הטקסט, האות פ"א ברורה לחלוטין. ראו: טולידאנו, נר המערב, עמ' 224-222.

המילית מופיעה תמיד בראש מערך של מבעים המתארים התרחשויות, והיא כנראה גלגול של מילית הקישור ۛ בערבית הקלסית. מחוץ לכרוניקה שלפנינו מילית זו מופיעה בטקסטים נרטיביים ערביים-יהודיים מן המאה השבע עשרה, במיוחד בקינות, קצות, המתארות את מוראות החורבן של בית ראשון ובית שני.⁴⁹ כאן מילית זו מציינת לרוב רצף של אירועים הממשיך אירועים קודמים או הנובע מהם: 'פי זא לכבאר לצולטאן יעקב ושמואל בנו' (כשהובא העניין לידיעתם של המלך יעקב ושמואל בנו), 'פי גאזת אייאם ומאת יעקב ושמואל' (עברו ימים ומתו יעקב ושמואל), 'פי מאת זעפר בן סרדון בטעון' (אחר כך נספה ג'עפר בן סרדון במגפת דבר). על פי סמן דקדוקי זה סביר להניח שהעיבוד היהודי הראשון של הכרוניקה המוסלמית נעשה במאה השבע עשרה. יש לציין שגם כללי התאמת הפועל הקודם לנושא שהובאו לעיל משמשים בלשון הקינות על חורבן בית ראשון ובית שני, וכן מופיעים בהן ביטויים ערביים-ערביים מוכלאים המשמשים כאן ובגרסה 2א.

ה. השימוש במילות זיקה מיוחדות, כמו 'שאיין'/'סאיין' לציין 'מה ש' – מילית זו נגזרת משם העצם הערבי شَيْءٌ עם תנווין של אקוזטיב, והיא מתפקדת כאן כמילית זיקה המקשרת לזוקק בלתי מוגדר: 'וקתלו סאיין בקא מנהום' (והרגו מה שנשאר מהם); מילית הזיקה 'אלדי' הקפואה עם כל סוגי הזוקקים הקודמים לה, בין שהם צירופים שמניים ביחיד, ברבים, בזכר או בנקבה, ובין שהם בלתי מוגדרים: 'סיטא אלדי כאנת מסלטנא' (סיטא שמלכה), 'פום אלזבל אלדי [פ]מדינת זבלאיין' (לרגל ההר שבעיר שני ההרים), 'וקסמוהא אלדי כיף כאנת מקסומא' (ואז חילקו אותה כפי שנעשה [עם הנוצרים]), 'עלא סברהום אלדי מא בדלו דינהום' (על עזות נפשם וסירובם העיקש להמיר את דתם), 'ונזע מנהום ארדהום אלדי פי תאמגרות' (ושלל מהם את אדמותיהם שבתאמגרות), 'מעא ליהוד אלדי פמדינת לחזור' (עם היהודים שבעיר האבנים), 'לסיך ליהוד אלדי הרבו לענד למסלמין' (אל זקן היהודים שברחו אל המוסלמים), 'והווא אלדי בנא תאזנגורית' (והוא שבנה את תאזנגורית).⁵⁰ לעומת שימוש זה ב'אלדי' כמילית זיקה מופיעה בטקסט המילית 'די' שהתגלגלה ממנה בתפקיד של מילית שייכות: 'לקרוויין די פאס' (יוצאי קירואן של פאס, היינו היושבים בפאס).

⁴⁹ ראו למשל את 'קצת ירושלים' ו'קצת עשרה הרוגי מלכות' בכ"י ירושלים, מיכאל קרופ 653 (מתכ"י, F 71405), דפים 158-171, 188-195. מכתב-יד זה מובאת להלן גרסה 2א.

⁵⁰ שימושים דומים של 'אלדי' בטקסטים מימי הביניים ראו: בלאו, עמ' 237-235. אך בתקופה מוקדמת זו לא כל השימושים היו קפואים.

אשר למבני הערבית-היהודית הרבורה, הם רבים ביותר הן בתחום הלקסיקון והתחביר הן בתחום הפונטיקה והמורפולוגיה. אסתפק כאן בציון אחדים מהם:

א. מבנים לקסיקליים ותחביריים: 'ועבאו מכאנהום בנו ישראל' (היהודים תפסו את מקומותיהם) לעומת 'נזע ארדהום' (שלל מהם את אדמותיהם) שבטקסט שלפנינו (גרסה א1), 'וחב ירדהום עלא דינו' (ורצה להעביר אותם על דתם), 'חתא זאבו נקלא לכרייא' (עד שהביאו את הקבוצה האחרונה), 'וקסמו... נץ בנין' (חילקו אתם... מחצית לכל צד), 'תם סיפד לברדעי לבנו ישראל' (אחר כך שלח לברדעי שליחים ליהודים), 'וכאנו ידפנו רזאל אוחדהום ונסא אוחדהום וסיוך אוחדהום ולחכמים אוחדהום' (וקברו גברים לחוד, נשים לחוד, זקנים לחוד ותלמידי חכמים לחוד). בתוך שימושים אלה יש לציין את שילובם של יסודות עבריים שבפי גברים, כמו הצירוף 'כמל מנין' (ישלים את המניין), הפועל 'טבל' (עשה טבילה), 'תורה'/'תורת' – 'כאייפין אללה ופאהמין פתורת עז"א [עזוזו אללה]' (יראי שמים ומבינים בתורת אהוב האל [היינו משה רבנו]) ו'לחכמים'. כמו כן מופיע ביטוי הנוהג בפי תלמידי חכמים בלבד, 'תחום שבת': 'ורמאה לקבור קד תחום שבת בינו ובינהום' (הקבר השליך אותו למרחק קרוב לתחום שבת לערך [היינו לכדי קילומטר אחד]). שלא במקרה שימושים עבריים אלה מופיעים בחלקה האחרון של הכרוניקה, שכן כפי שנאמר, המעתיק היהודי של הכרוניקה התבסס כנראה בחלק זה על מסורות יהודיות שהילכו בעל-פה במשך דורות באזור דרעא. גם המספרים הרבים שבטקסט באים לרוב על פי צורותיהם בערבית הרבורה: 'עסרא', 'סתאס אלף', 'תמן אלף', 'ארבע אלף', 'סבע סהור', 'מייאת סנא', 'מייאת גנדור', 'ארבע סהור', 'תלאתין יום', 'מייאת סנא', 'ארבע אלף ראזל', 'תלת אלף גנדור', 'תנאס אלף פאריס', 'סבעתאס אלף מן לחראר', 'עסרא מן לעביד', 'תסעוד דרזאל', 'דוך תסעוד דרזאל', 'סנאת תסעיין', 'תמן סניין', 'עסר אלף'.

ב. מבנים דקדוקיים הנוהגים בערבית הרבורה, כמו מבנה היידוע 'וואחד ל-', המציין יידוע של ישות צפויה אך בלתי מוגדרת: 'וזא לברדעי הווא וקאומו לוואחד למודאע' (לברדעי ואנשיו באו למקום), 'תם קאם וואחד לקאיים פלמסלמין' (אחר כך קם מורד מקרב המוסלמים), או המילית 'אס' ונספחיה 'פאס', 'וואס', 'לאס', המשמשים לרוב בתפקידי כינויי זיקה עם זוקק מוגדר או בלתי מוגדר: 'לבלאדהוס פאס הומה ליום' (לארצם שבה הם נמצאים היום), 'וואס האדסי לאס זינא?' (האם לשם כך באנו?).

ג. מבנים מורפופונטיים ופונולוגיים של הערבית-היהודית הרבורה החוזרים לאורך כל הטקסט:

ביטול התנועות הקצרות של הערבית הקלסית במקרים רבים והפיכתן לתנועת שווא (ø).

ביטול ההבחנה בין העיצורים השורקים s/z ($/s/-/z/$) ללוחשים $š/ž$ ($/š/-/ž/$), כלומר ש $\langle s \rangle$, ג'ז'ז', כמו בתיבות: 'עסרין' (<עשרין> סנא כול סהר <שהר> וכול סנא, 'זא' (<ג'א'> לכבאר', 'זוא' (<וג'א'> 'זמיע' (<ג'מיע'>), 'לחזר' (<לחג'ר'> 'זיוסהום' (<ג'יושהום'> 'זבליין' (<ג'בליין'> 'סריד' (<שריד'> 'רזעו' (<רג'עו'> 'זונדרו' (<ונג'דרו'> 'תם ימסי' (<ימשי'> מימון ועסרא <ועשרא'> מן לעביד וזיבו <ויג'בו'> נקלא אוכרא פיהא עסרא <עשרא'>. לפעמים מופיעות בטקסט שתי הצורות החלופיות של השורקים והלוחשים, כמו 'תם ילבשהום' לעומת 'זבסוהום לכפון', אך יש להניח שהצורה 'לבשהום' באה כאן בהשפעת הפועל העברי המקביל 'הלביש'.

ביטול ההבחנה בין הסותמים לחוככים השיניים, היינו בעיצורים $t/θ$ ($/θ/-/t/$) - ת'ת'ת: 'תם' (<ת'ם'> 'תלת' (<תלת'> 'תלאתינ' (<תלאתינ'>), 'כמתל' (<כמתל'>) וכן בעיצורים $ð/d$ ($/ð/-/d/$) - ד'ד'ד: 'אלדי' (<אלדי'>), 'וכדוהום' (<וכד'והום'>), 'כדא' (<כד'א'> 'דאליך' (<ד'אליך'>), 'כדאליך' (<כד'אליך'>).

ביטול ההבחנה בין העיצורים הנחציים $ʒ/ʒ$ ($/d/-/t/$), כלומר ט'ד: 'עדימא' (<עט'ימא'> 'מנדרמא' (<מנט'ומא'>).

ד. תופעה מורפופונטית נוספת קשורה לדיאלקט הקהילתי של המעתיק היהודי האחרון שהעתיק את הטקסט המוכלא של הכרוניקה, לאחר עיבודו בידי המעתיק היהודי הראשון במאה השבע עשרה כנראה. המעתיק האחרון היה כאמור ר' משה בהלול, שמוצאו היה מקהילת מכנאס. הדיאלקט הערבי-היהודי של קהילה זו מתאפיין בתוספת תנועה מלאה e בהברה האחרונה בין שני עיצורים חופשיים והפיכת שני עיצורים אלה להברה מלאה CeC מוטעמת במקום CC, רצף של שני עיצורים ברוב הדיאלקטים של יהודי מרוקו. תנועה זו מיוצגת בטקסט על ידי האות יו"ד. דוגמאות לכך הם המבנים: 'וסמאויה' (<וסמאויה'>), 'בהאעיד אלה' (<בהאעד'>), 'תנאס אלף פאריס' (<פאריס'>), 'ותקאתיל' (<ותקאתל'>), 'ועבאוויה' (<ועבאווה'> ליהוד ידפנוה', 'זואחד קדאם וואחיד', 'חאכים' (<חאכם'>), 'ומסא חמד למראקסי ידאריב' (<ידאריב'> בלמות', 'וכאליף' (<וכאלף'>) עלא יגדל בן מוסא'. בצורות פועל שונות תנועה מלאה זו מתממשת בצורת u ובאה במקום התנועה הקצרה מאוד ə: 'עלא די מא קבלסי ידכול' ($idxəl > idxul$) מעאהום'.⁵¹

הנה כי כן ההכלאה של סוגי לשון ערביים-מוסלמיים וערביים-יהודיים עומדת ביסוד הכתיבה הנרטיבית בטקסט שלפנינו. צורותיה המגוונות מופיעות לא רק במבנים מיוחדים לסוגי הלשון השונים, כפי שהודגמו עד כה, אלא

51 ראו: שיטרית, דיגלוסיה, עמ' 161-175; שיטרית, לשון ומאגריה, עמ' 61-74.

מתפשטות לכל השימושים הלשוניים בטקסט, ולו רק מפאת ביטול התנועות הקצרות בכל המבנים המורפופונטיים. השימושים שהוכחנו כאן אינם מופיעים בנפרד אלא מעורבבים אלו באלו בכל מבעי הטקסט, ומבני הערבית-המוסלמית משולבים בתוך מבני הערבית-היהודית הבינונית והדבורה. על פי מבני לשון אלה מן הדין להניח שעיבוד יהודי זה של הכרוניקה המוסלמית נעשה במאה השבע עשרה או לכל המאוחר בתחילת המאה השמונה עשרה, בזמן שמבני הערבית-היהודית הבינונית עדיין שימשו בכתיבתם הספרותית של תלמידי חכמים במרוקו והיזנו את לשון השרח ואת לשון הקינות הערבית-היהודיות. אחר כך נעלמו והלכו שימושים אלה מן הערבית-היהודית הספרותית הכתובה לטובת מבנים מלשון השרח ומן הלשון הדבורה או מתוך סוגים ספרותיים שונים של הערבית-המוסלמית בני הזמן.⁵²

הטקסט של הכרוניקה בערבית-יהודית

הטקסט מובא כאן מכ"י ניו-יורק, ספריית בית המדרש לרבנים Rab. 1790 (לשעבר JTS 4989), דפים 14-16א, שעל פיו פרסם אותו הרב יעקב משה טולידאנו.⁵³ אני מתקן את השיבושים שחלו בהעתקת מילים ואותיות בידי טולידאנו, ומוסיף את התוספות שנרשמו בשוליים בידי המעתיק, ושלא כולן הובאו במהדורה המודפסת הזאת.

תאריך וואד אדרעא וחסר מתחילתה; וזה מה שמ"כ [שמצאתי כתוב]:

... תקוואו נסארא ומאת נביא יוסף עליה אסלאם, ותולאת סולטנא ליעקב כאה. וקסמו נסארא מעא בנו ישראל וואד אזיתון נץ בנץ וסמאווה וואד אדרעא.⁵⁴ וקסמוה בהאעיד אללה וואפקו יהוד ונצארא זמיע. תם גדרת נצארא בנו ישראל וקטלו נסארא מן בנו ישראל עסרא פקלב בלאדהום פי רבאט לחזר; והרבו ליהוד ומנעו פי תניית תאגמא דארתי. פי זא לכבאר לצולטאן יעקב ושמואל בנו ותחזמו מעא זיוסהום ותחדרו אילהום לתאגמא דארתי; וחסרהום בנו ישראל וקתלו מנהום מקטלא עדימא יכון סתאס אלף

52 ראו: שיטתית, לשונות היהודים.

53 טולידאנו נר המערב, עמ' 222-224. ברצוני להודות כאן למנהלי ספריית בית המדרש לרבנים בניו-יורק, שהרשו לי להשתמש בחומרים המצויים בכתיב-היד שבספרייה.

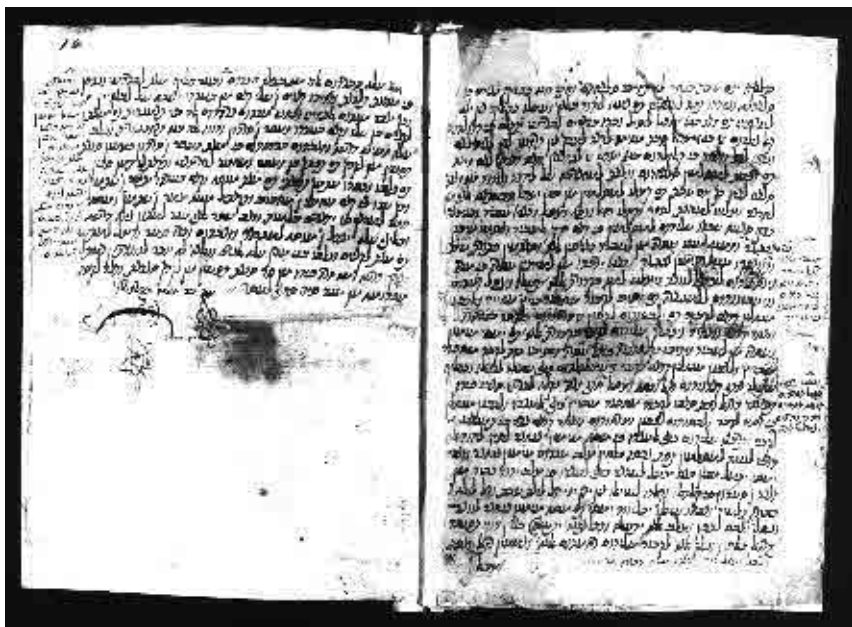
54 לטענת מחבר נוסח ב של הכרוניקה, השם הוחלף לעמק דרעא משום שהיהודים והנוצרים מדדו את הארץ לפי אמות, ד'רע בערבית, כדי לחלק אותה ביניהם שווה בשווה. ראו על כך בנוסח ב של הכרוניקה: לוי, להגים, עמ' 46, וכן להלן.

מכזי⁵⁵ וסיוך וטפאל ונסא מא אילהום עראד. ופרחו בנו ישראל פרחא עדימא עלא מות עראייהום. ומאת בראנץ וזיר סיטא אלדי כאנת מסלטנא על נסארא פי דאך לווקת פי מדינת זבליין. תם הרבו נסארא לבאקייין לגולמאסה,⁵⁶ ועבאוו מכאנהום בנו ישראל. תם תבעוהום אולאד יעקב ושמואל וכרוהום פי גולמאסה וקבדוהום. וקתלו מנהום תמן אלף גנדור. תם הרבו נסארא מן תמא למדינת גמאת;⁵⁷ ואוצל ליהוד לכבאר, ותבעוהום אילא גמאת וקתלו סאיין בקא מנהום ארבע אלף מכזי ולוזיר, וסאיין בקא הרבו לבלאדהום פאס הומא ליום. תם רזעו יעקב ושמואל למדינת לחזר פי תאמגרות וקעדו פיהא מהניין כדא מן סהור. תם סמעו אין סיטא זאת ונזלת פי פום אלזבל אלדי [פ]מדינת זבלאיין, וחסרוהא סבע סהור וכרוהא הייא וקאומהא, וקתלוהא הייא וקאומהא; ורתאחו מנהא בנו ישראל פי מדינתהום מדינת לחזר.

תם זאוו למסלמין לוואד אדרעא וסכנו תחת ליהוד ותהנאוו מייאת סנא. תם תקוואו למסלמין וכתרו וקאלו לצולטאן ליהוד אין יקסמו לבלאד וקסמוהא אלדי כף כאנת מקסומא מעא נסארא. וסכנו ליהוד מעא למסלמין סבע סנין. תם גדרו למסלמין ליהוד ודארבו מעאהום ליהוד וגלבוהום, וקטלו מנהום מייאת גנדור. ובעדהא זעלו לעפייא ארבע סהור. תם תחארבו מעא למסלמין ובקאוו פלמחארבא יאסר, יכון תלאתין יום. תם גלבוהום ליהוד ועמלו לעאפייא מייאת סנא, ולא יתקווא חד עלא חד מנהום. תם קאם וואחד לקאיים פלמסלמין איסמו בראהים לברדעי לגרגרי וגלב על אהל דרעא וטארד יאסר מעא ליהוד אלדי פמדינת לחזר, עסרין סנא כול סהר וכול סנא. ובעד דאליך עמל בראהים לברדעי לעאפייא מעאהום. ובעדהא גדרהום לברדעי ותחארבו ליהוד מעאהום וקטלו מנהום ליהוד ארבע אלף ראזל כולהום בסיף. תם טלב בראהים לברדעי לעאפייא סת סהור. תם גדרהום וגלב[ו]הום וקתלו בנו ישראל מנהום תלת אלף גנדור. וטלב אילהום לעאפייא ארבע סהור ועטאוהאלו. תם גדרהום לברדעי וגלב עליהום. פי

55 מילה זו, מכזי, אינה נוהגת לא בערבית־היהודית הבינונית ולא בערבית־היהודית הדבורה, והיא אינה מובאת בצורתה זו במילונים הערביים. מקורה של המילה אינו ברור הגם שמשמעותה ברורה - היא משמשת כאן במובן של לוחם, אוזח חרב. ייתכן שיש לגזור צורה זו מן הפועל <غزا/يغزو/يغزي> הנושא משמעם של התנפלות מלחמתית ופלישה פתאומית; הפועל עבר אם כן דיסימילציה של שני העיצורים הקוליים:
 ג - ז במקום ג - ז.

56 צורה קדומה של שם העיר סג'למאסה.
 57 אגמאת, כ־30 ק"מ ממראכש, שקדמה לעיר זו.

שני העמודים האחרונים מן הנוסח המקורי של 'קצת לברדעי' (גרסה א) עם חתימתו של המעתיק, מתוך כ"י ניוירוק, ספריית בית המדרש לרבנים 1790 Rab. (לשעבר JTS 4989), דפים 15-16. כתב-היד הועתק במכנאס בידי ר' משה בהלול באמצע המאה התשע עשרה. ברשות בית המדרש לרבנים באמריקה

מסא יעקב ושמואל לקרוויין די פאס וכראו מן תמא תנאס אלף פאריס; וכראווהום בבעידיין ודינר דרהב. וזא יעקב ותחארכו מעא לברדעי חרבאן סדיד. נקסר לברדעי ומאת מנו קאוום כתייר והרב מן תאמגרות לתניית תאפילאלת; ונזל תמא ובנא תמא מסכנו ועמל לעאפייא מעא בנו ישראל. פי גזאת אייאם ומאת יעקב ושמואל, רחמהום אללה. פי זא בראהים לברדעי ונזע וואד דרעא מן יד ליהוד וחב ירדהום עלא דינו. ותמנעו ליהוד מן דאך לכלאם וזאו למסלמין וחסרהום פי מדינת אלחזר עסר סהור. תם תכלם לברדעי וחב יגדר בנו ישראל. קאל אילהום: 'נעמלו לעאפייא'. וזא לברדעי הווא וקאומו לוואחד למודאע איסמו איסיל⁵⁸ יום שבת,⁵⁹ ודפנו סלאחהום פרמל. תם סיפד לברדעי לבנו ישראל, קאל אילהום: 'למיעאד גדא פי יסיל נתלאקאו יום שבת, בלחק לא תזיבו סלאחכוס, וחתא חנא כדאליך לאייס נ'זיבו > סלאחנא ונזדרו תמא לעאפייא'. תם אמנו ליהוד באלאה ועמלו כדאליך, אין יעמלו לעאפייא. תם זאו בנו ישראל ליסיל וכדא בראהים לברדעי יתכלם; פי קאוולהום קאל אילהום: 'יא בנו ישראל, סבת מזינא להאד למכאן אין תרזעו לדין לאיסלאם ונכנונו לכול וואחד'. פי קאלולהום בנו ישראל: 'יא לגדאריין, וואס הארסי לאס זינא?' תם רפעת למסלמין סלאחהום וולאת למחארכא על ליהוד, וליהוד מא זאבו סלאח לאיין כאן יום שבת. תם קטלו למסלמין מן בנו ישראל סבעתאס אלף מן לחראר וטלעו למדינת לחזר וקטלו רזאל ונסא וטפאל. וכאנו עביד ופוטאר; פדיך סאעא עפאוו עליהום למסלמין.

פי קאם סיך אלעביד ואיסמו מימון אנגאר, והווא חאכים פעביד ליהוד, וזמע מעו עסרא מן לעביד כאיפין אללה ופאהמין פתורת עזי'א ועזוו אללה וקאל ללעביד: 'אידיא מא קדאסי פינא כירהום ליום די מאתו אי וואק יקדי?'. ותוואפקו מעא מימון אנגאר וכאנו ירפדו מן למייתין עסרא פי מרא ויוסלוהום לטרף לוואד ויטלע למא בקודרת אללה יתעאלא, ויגסל דמהום וויעביווהום ללמגארא; תם יסיב לקבור מחפור בייץ' מזייר, ואלכפון מנזלין קדאם לקבור; תם ילבשוהום לכפון ויטרחהום פלקבר בעסרא וואחד קדאם וואחיד ווינגלק עליהום לקבר בקודרת אללה. תם ימסי מימון ועסרא מן לעביד ויזיבו נקלא אוכרא פיהא עסרא ויסיבו נית לקבר מחפור מבייץ' ולכפון מנזלין קדאם לקבר, ויעמלוהום כיף עמלו לוואלא. וכדאליך עמלו חתא קאווהום רזאל ונסא וטפאל. וכאנו ידפנו רזאל אוחדהום ונסא

58 בגרסה א 2 המקום שבו נקבע המפגש נקרא: אסיף נתאלופת;

בגרסה 4: איסיל נתאלופת; ובגרסה 5: סיל נתאלופת.

59 חלה כאן כנראה טעות בהעתקת המקור. המוסלמים באו לפני יום שבת כדי להטמין את כלי נשקם ולא ביום שבת.

אחדהום וסיוך אחדהום ולחכמים אחדהום, חתא זאבו נקלא לכרייא סאבו פיהא תסעוד דרזאל; ונית סאבו לקבור מחפור מבייך' כף אלעאדא ולכפון מנזלין פי אוצט לקבר; ולבסוהום לכפון וטרחהוום וואחד קדאם אכור. פי תמנאע לקבר יתרבט עליהום כף אלעאדא. פי מסא מימון אנזאר לסיך ליהוד אלדי הרבו לענד למסלמין תחת אכסא. פלחין טלב מנהום מימון אנזאר וואחד ימסי יכמל מנין באס יכמל לעדאד כף לעאדא. פי טלב יהודי כביר מן אולאד ן' סעדון. פי קאלהאלו וקאלהא לעייאלו אין יכון יזי כול לילת שבת וכול לילא כבירא דלעיד, ואבאו עייאלו יכליווה ימסי. תם מסא מימון אנזאר לוואד וגסל וטבל וגסל רוחו ונקאהא מליח וספאהא, ולבס לכפן וטלב אללה יתעאלא; ודכל באיין דוך תסעוד דרזאל צאלחין; וגלק אלאה' לקבור עליהום, רחמהום אלאה' זאמעין, רזאל ונסא וטפאל עלא סברהום אלדי מא בדלו דינהום. ובעדהא מאת דאך ן' סעדון ליהודי די מסאלו מימון הנזוכר] ומא חבס ימסי ינטפין מעאהום, מאת פי דאך נהאר; ועבאוויה ליהוד ידפנוה, ורמאה לקבור קד תחום שבת בינו וכינהום עלא די מא קבלסי ידכול מעאהום.

ובעד דאליך מאת לברדעי ונדפן פי מדינת תלוואת. ואוזירו קאיים ן' עלי קאם מן בעדהו ועפא על לבאקיין וכאן יאכד מנהום אלגזיאי, ונזע מנהום ארדהום אלדי פי תאמגרות. תם מאת לקאיים בן עלי וקאם בעדהו זעפר ן' סרדון, והווא אלדי בנא תאזנגורית וגלב עלא זמיע דרעא וזאבהום ברוסהום. פי מאת זעפר בן סרדון בטעון סנאת תסעין מן לקראן.⁶⁰ תם תפתאן בן זעפר ומחמד לחרטאני ותקאתלו תמן סנין. תם גלבו וכסרו עתמאן תוואתי. תם מאת מוסא בן זעפר וקאם בעדהו יגמר ן' עתמאן וכאן עדו. פי קאם מחמד ן' מחבוב ותקאתיל מעא יגמר בן עתמאן. ומסא חמד למראקסי ידאריב בלמות, וזאב עסר אלף ענד למתון⁶¹ אילא דרעא וכאליף עלא יגדל בן מוסא למגראווי, וזאבהום וכרוז חמד וקטל למתעי.⁶² תם מאת לקאיים⁶³ וגלבו בני מרין עלא לגרב. וואלאה' לא יווכר לווארתין כמתל

60 צ"ל: 'לקרן', במובן של המאה הנוכחית, היינו המאה השישית בלוח ההג'רה. אשר לשנת תשעים הנקובה פה, היינו שנת 590 להג'רה, היא חזרת באופן מוזר במילות הסיכום. אבל שני התאריכים אינם תואמים, שכן הרג יהודי דרעא המרומז בסיכום קרה על פי הכרוניקה שנים רבות לפני מותו של ג'עפר בן סרדון. מכל מקום אי התאמה זו אינה העניין המוזר היחיד בכרוניקה.

61 הכוונה לשבטי למתונה הברבריים.

62 קשה לדעת למי מכוון שם זה, שאינו מופיע ביתר הגרסאות.
63 הכוונה לאחמד ממראכש, שהוזכר לפני כן, ושהיה מורד במלכות.

תאריך דרעא ומא זרא פיהא מן סר סנאת תסעין מן לקראן סאראת.⁶⁴ והאר לקסא מנדומא מן ענד סידי סריף לעסרי.
חתימת המעתיק: ע"ה ב"ה [עבר ה' ברוך הוא] משה בהלול

תרגום הטקסט

קורות עמק דרעא, והן חסרות בתחילתן; וזה מה שמצאתי כתוב:

... הנוצרים צברו כוח והנביא יוסף עליו השלום נפטר; אחיו יעקב מלך תחתיו. הנוצרים והיהודים חילקו ביניהם את עמק הזיתים חצי לכל צד, וקראו לו עמק דרעא. הם חילקו אותו ובאו בברית האל, והיהודים והנוצרים חיו בהבנה מלאה ביניהם. אחר כך בגדו הנוצרים ביהודים והרגו מהם עשרה בתוך מקום מושבם ברבאט לחג'ר; היהודים ברחו ומצאו מקלט בתניית תאגמא דארט. כשהובא העניין לידיעתם של המלך יעקב ושמואל בנו הם גייסו את צבאותיהם ובאו אליהם לתאגמא דארט; היהודים שמו את [הנוצרים] במצור והרגו מהם מספר רב, אולי שישה עשר אלף לוחמים ומספר גדול יותר פי כמה של זקנים, ילדים ונשים. היהודים שמחו שמחה גדולה על מות אויביהם. ומת גם בראנץ, שהיה שר הצבא של המלכה סיטא, שמלכה על הנוצרים באותו הזמן במדינת זבליין [עיר שני ההרים]. אז ברחו הנוצרים הנותרים לסג'למאסה, והיהודים ירשו את ארצם. אחר כך רדפו אחריהם בני יעקב ושמואל, הסתערו עליהם בסג'למאסה והרגו מהם שמונת אלפים גיבורי חיל. כתוצאה מכך ברחו הנוצרים לעיר אגמאת, וכשנודע הדבר ליהודים הם רדפו אחריהם עד אגמאת והרגו מן הנותרים ארבעת אלפים לוחמים וכן את שר הצבא; והנותרים לפלטה ברחו למקום שבו הם יושבים כעת. יעקב ושמואל חזרו למדינת אלחג'ר [עיר האבנים] שבתאמגרות וישבו בה בשלום ובשלווה חודשים רבים. אחר כך הם שמעו שסיטא באה וחנתה לרגל ההר שבעיר שני ההרים. הם צרו עליה במשך שבעה חודשים, לקחו אותה בשבי, אותה ואת כל אנשיה, והרגו אותה ואת כל אנשיה. אז ישבו היהודים בשלום ובשלווה בארצם מדינת אלחג'ר.

אחר כך באו המוסלמים לעמק דרעא וחיו שם מאה שנה בשלום תחת שלטון היהודים. אחר כך צברו המוסלמים כוח והתרכו, וביקשו ממלך היהודים שיחלקו ביניהם את הארץ, ואז חילקו אותה כפי שנעשה עם הנוצרים. היהודים חיו יחד שבע שנים עם המוסלמים. אחר כך בגדו המוסלמים ביהודים, והללו

⁶⁴ השנה הנקובה היא 590 להג'רה, היינו 1193/4 לסה"נ. כאמור שנה זו אינה תואמת את השמדת יהודי דרעא, שקרתה בשנים 1143-1145.

נלחמו בהם, גברו עליהם והרגו מהם מאה גיבורי חיל. אחרי זה הם עשו שלום למשך ארבעה חודשים. אחר כך הם ניהלו קרבות נגד המוסלמים, והם נמשכו קרוב לשלושים יום. היהודים גברו עליהם ועשו שלום למשך מאה שנה, ונקבע שלא יגבר צד אחד על רעהו. אחר כך קם מורד מקרב המוסלמים, שקראו לו בראהים לברדעי לגרגרי; הוא גבר על תושבי דרעא ולא הפסיק להילחם ביהודים שבמדינת לחג'ר במשך עשרים שנה כל חודש וכל שנה. אחר כך בראהים לברדעי עשה אתם שלום. לברדעי בגד בהם שוב, והיהודים נלחמו באנשיו והרגו מהם ארבעת אלפים איש כולם לפי חרב. אחרי זה ביקש לברדעי לעשות שלום לשישה חודשים. הוא שוב בגד בהם, אך היהודים גברו עליו ועל אנשיו והרגו מהם שלושת אלפים גיבורי חיל. אחר כך הוא ביקש מהם לעשות שלום למשך ארבעה חודשים והם הסכימו לכך. לברדעי בגד בהם שוב וגבר עליהם. אז הלכו יעקב ושמואל לאנשי קירואן שבפאס ושכרו שם שנים עשר אלף פרשים תמורת שני מטעני גמלים של דינרי זהב. יעקב חזר ואנשיו ניהלו מלחמה קשה נגד לברדעי; בסופה נשבר כוחו של לברדעי ונהרג ממנו עם רב. הוא ברח מתאמגרות לתניית תאפילאלת, ישב שם, הקים שם את מושבו ועשה שלום עם היהודים.

עברו ימים ומתו יעקב ושמואל, שהאל ירחם עליהם. אז חזר בראהים לברדעי, כבש את עמק דרעא מידי היהודים ורצה להעביר אותם על דתם. היהודים סירבו להישמע לדרישה זו והמוסלמים שמו אותם במצור במדינת לחג'ר למשך עשרה חודשים. אז החליט לברדעי לבגוד ביהודים ואמר להם: 'נעשה שלום'. לברדעי ואנשיו באו ביום שבת למקום הנקרא איסיל והטמינו את כלי נשקם בחול. אחר כך קרא לברדעי ליהודים ואמר להם: 'המפגש בינינו יתקיים מחר באיסיל ביום שבת, אבל אל תביאו אתכם את כלי הנשק שלכם וגם אנו לא נביא את כלי הנשק שלנו, ונחדש שם את השלום בינינו'. היהודים נתנו את אמונם באל ונהגו כמוסכם כדי שיעשו שלום. היהודים באו לאיסיל ולברדעי קם לנאום להם. הוא פנה אליהם ואמר: 'הו יהודים, סיבת בואנו למקום זה היא כדי שתקבלו עליכם את דת האסלאם ונהיה כולנו עם אחד'. היהודים ענו להם: 'הו בוגדים, האם לשם כך באנו?'. אחר כך הוציאו המוסלמים את כלי נשקם ונלחמו ביהודים, אך הללו לא הביאו כלי נשק משום שהיה זה יום שבת. המוסלמים הרגו ביהודים שבעה עשר אלף מבין בני החורין ואחר כך הסתערו על מדינת לחג'ר והרגו שם גברים, נשים וטף; והיו ביניהם גם עבדים ואנשים חסרי אונים, אך המוסלמים חסו עליהם.

אז קם ראש העבדים, שקראו לו מימון אלנג'אר (הנגר), שהיה ממונה על עבדי היהודים, ולקח אתו עשרה עבדים יראי שמים ומבינים בתורת [משה],

אהוב האל, ואמר לחבריו: 'אם לא נגמול להם טובה היום שהם מתו מתי נגמול להם?'. הם הסכימו עם מימון אלנג'אר ולקחו כל פעם עשרה מן המתים והובילו אותם לשפת הנהר; על פי פקודת האל יתעלה שמו גאו המים ורחצו את דמם. העבדים לקחו אותם לבית הקברות, ושם הם מצאו קברים חפורים וצבועים לבן, משוחים בסיד, וכן תכריכים ליד כל קבר. אחר כך הם כרכו אותם בתכריכים והניחו אותם בקבר אחד ליד השני; אז נסגר עליהם הקבר בפקודת האל. אחר כך הלכו מימון ועשרת העבדים והובילו קבוצה נוספת של עשרה, ומצאו שוב את הקבר חפור וצבוע לבן ולידו התכריכים מוכנים; הם נהגו בהם כמו בקודמיהם. כך הם עשו עד שסיימו לקבור גברים, נשים וילדים – גברים לחוד, נשים לחוד, זקנים לחוד ותלמידי חכמים לחוד – עד הקבוצה האחרונה, שהיו בה רק תשעה גברים; גם הפעם הם מצאו את הקבר חפור וצבוע לבן כמקודם והתכריכים בתוך הקבר; הם הלבישו להם את התכריכים והניחו אותם אחד ליד השני, אך הקבר סירב להיסגר עליהם כמקודם. אז הלך מימון אל זקן היהודים שברחו אל המוסלמים מרוב פחד וביקש מהם אחד שיתנדב להשלים מניין כדי שמספר הנקברים יהיה כמקודם. הוא פנה ליהודי בא בימים ממשפחת בן סעדון, שטח לפניו את בקשתו, וזה סיפר עליה לנשות ביתו והוסיף [שהובטח לו] שיחזור לביתו כל ליל שבת וכל ליל חג, אך נשות ביתו סירבו לתת לו ללכת. אז הלך מימון לנהר, רחץ את גופו, טבל וניקה היטב את גופו וטיהר אותו, לבש עליו את התכריכים והתפלל לאל יתעלה שמו, נכנס לבין תשעת המתים הצדיקים, ואז סגר עליהם האל את הקבר; שהאל יגן עליהם ברחמיו כולם, גברים, נשים וטף, על עזות נפשם וסירובם העיקש להמיר את דתם. אחר כך מת בו ביום אותו בן סעדון היהודי, שמימון הנזכר פנה אליו והוא סירב להיקבר אתם; היהודים לקחו אותו לקבורה, אך הקבר השליך אותו הלאה מהם למרחק של תחום שבת לערך משום שלא הסכים להיקבר אתם.

אחרי זה מת לברדעי ונקבר בעיר תלוואת. השר שלו קאיים בן עלי עלה לשלטון במקומו; הוא חס על הנותרים אך גבה מהם את מס הג'זיה ושלל מהם את אדמותיהם שבתאמרות. קאיים בן עלי מת וג'עפר בן סרדון משל תחתיו, והוא זה שבנה את תאזנגורית והכניע את כל אנשי דרעא והביא אליו את ראשיהם. ג'עפר בן סרדון נספה במגפת דבר בשנת התשעים למאה [הזאת]. אחריו ניהל [מוסא] בנו מאבק נגד מוחמד החרטאני והמלחמה ביניהם נמשכה שמונה שנים. אחר כך עותמאן מתוואת גבר עליו והביס אותו. אחר כך מת מוסא [בן ג'עפר] ומשל תחתיו יגמר בן עותמאן והביא עליו אויבים. אז קם מוחמד בן מחבוב ונלחם ביגמר בן עותמאן. אחר כך הלך אחמד

ממראכש לנהל מלחמת חרמה; הוא גייס עשרת אלפים מבני שבט למתן והביאם לדרעא, מרד ביגדל בן מוסא משבט המגראווה והביסם. אחמד יצא למלחמה והרג את למתעי. אחר כך מת מנהיג המרד ובני מרין כבשו את מרוקו. [ואני מייחל ש]האל לא יאחר להביא את היורשים, כמו בסיפור קורות דרעא ומה שקרה בו בשנת תשעים למאה השישית. סיפור זה חובר על פי כתבי אדוני השריף לעסרי.

חתימת המעתיק: ע"ה ב"ה [עבד ה' ברוך הוא] משה בהלול

2. נוסח ב של הכרוניקה בערבית-מוסלמית

נוסח ב של הכרוניקה מפורט פחות מנוסח א. גם הוא מציג לקט מתוך כתבים שהיו קיימים בתאמגרות, אך המחבר התמקד כאן בקורות עמק דרעא עד הדרישה של לברדעי מן היהודים להתאסלם וסירובם לעשות זאת. פרט ראוי לציון בנוסח זה הוא שאין מדובר בו כלל על צבא יהודי עצמאי שעמד כביכול לרשות היהודים – כמסופר בנוסח א – ושניהל בתחילה מלחמות נגד הנוצרים ואחר כך נגד המוסלמים, אלא היהודים נזקקו פעמיים לעזרתם של חילות מוסלמים כדי להילחם בנוצרים. בנוסח זה גם לא מדובר במלחמות שניהלו היהודים כביכול נגד המוסלמים, אלא מודגש שהיהודים והמוסלמים חיו בשלום 300 שנה בעמק דרעא עד בואו של בראהים לברדעי. מן הראוי לציין זאת אף שמבחינה היסטוריוגרפית לא משנה אילו אירועים הזינו את האגדה על הממלכה היהודית שהייתה כביכול בדרעא ועל עצמתה. אגדה זו נפוצה דרך נוסח א של הכרוניקה, שגם הוא חובר בידי מלומד מוסלמי בסוף המאה השלוש עשרה, אך נוסח ב מראה שאפילו במסורות שהילכו בקרב המוסלמים היו הסיפורים על היישוב היהודי בעמק דרעא רחוקים מלהיות זהים ואמינים. גם בנוסח זה מה שעניין את המחבר הוא טבח היהודים שסירבו להתאסלם, ואולי מישהו שאל אותו על כך, כפי שעולה מן הכותרת שנתן לרשימה שלו. הוא לא מצא סימוכין לטבח בכתבים שמהם שאב את הסיפורים על עמק דרעא, יישובו בידי נוצרים, יהודים ומוסלמים והיחסים שנרקמו ביניהם, אלא בכתביו של המלומד אבן רשיק, שהיה כנראה מלומד מוסלמי מאנדלוסיה.⁶⁵ הוא ציין שמקור זה מדבר על טבח של 700,000 מן המוכחרים שבין היהודים, מספר דמיוני לחלוטין. הוא תיאר בקצרה גם את קבורתם של הנרצחים בקבוצות של עשרה בקברות אחים. אולם חשובה יותר לענייני כאן העדות האישית שמסר על בית הקברות היהודי הקרום שהיה קיים בזמנו קרוב לבני ח'לוף שבאזור תאמגרות; היהודים קראו לו למערה, והוא משך אליו עולים לרגל יהודים

65 ראו: לוי, להגים, עמ' 32.

ממקומות שונים במרוקו. כפי שהסברתי, קיומו של בית קברות מיוחד זה הוא ששימר בקרב היהודים והמוסלמים כאחד את זיכרון ההרג הנורא שנעשה ביהודים בגלל סירובם להתאסלם. בנוסף א של הכרוניקה המחבר מצא לנכון להבליט את עצמתה הפוליטית והצבאית של הממלכה היהודית שהתקיימה כביכול בעמק דרעא עד שהושמדה בידי המוסלמים בגלל סירוב היהודים להתאסלם; בדרך זאת הוא העלה על נס את ניצחוננו הסופי של האסלאם והצדיק למפרע את הטבח הנורא. בנוסף ב הטבח ביהודים לא נקשר ישירות לפעילות הפוליטית והצבאית של היישוב היהודי, אלא לקנאותו של לברדעי, שגייס צבא מוסלמי וערך טבח המוני ביהודים על סירובם להתאסלם. בנוסף זה גם לא מוזכר עניין המרמה של גיסות המוסלמים שעשו טבח ביהודים בשבת. הטקסט הערבי של נוסח ב של הכרוניקה נדפס בנספח למאמר מתוך הפרסום של שמעון לוי.

תרגום נוסח ב של הכרוניקה

תוצאות בדיקת הדרישה להתאסלם בכרוניקה של עמק דרעא

(לאבו עבד אללה בן מוסא אלנאצרי)⁶⁶

כ"י 3786 בספרייה הכללית ברבאט, דפים 4-6.

... ממה שמצאתי ברשימות שונות ואיני מתחייב לאמתותן כמו שאיני מפריך את תוכניהן.

וזהי העתקה מתוך כתבים שונים של עמק דרעא, הנקרא גם עמק הזיתים בגלל ריבוי עצי הזית שבו. דע שעמק דרעא נמצא בקצה המגרב והוא יורד מהר דרן, והוא קיים מימי כוש בן כנען בן חם בן נוח עליו השלום.⁶⁷ והוא שכנה את העיר ג'בל'אין ליד תזגורת; הוא התיישב באזור תגמדראת ושיכן בה את בניו; הוא השתייך לדת המאגים.⁶⁸ בצבאו היו ארבעים אלף גיבורי חיל והוא שלט על כל תושבי המגרב שלוש מאות שנה עד שגברו הנוצרים על בני ישראל באלשאם. אז נשבע יעקב בן יוסף בן אפרים בן יוסף בן יעקב בן יצחק בן אברהם, שהברכה והשלום יבואו על נכיאנו ועליהם, שלא

66 בתרגומו הצרפתי של הטקסט הרחיב לוי את שמו של המחבר ורשם: אבו עבד אללה מוחמד אלמפי בן מוסא אלנאצרי, בלא שציון מניין שאב את היסודות הנוספים, מוחמד אלמפי. ראו: שם, עמ' 47. הוא גם הכניס בתרגומו, בניגוד לכל היגיון, שמות של דמויות ומקומות שאינם נמצאים במקור מוסלמי זה אלא בגרסאות אחרות של הכרוניקה בנוסח א.

67 על פי בראשית י', ו כוש וכנען היו אחים, בנים של חם, ולא בן ואב.

68 בגרסאות הערביות היהודיות של נוסח א כוש היה נוצרי.

יתיישב אלא במרחק של מהלך שישה חודשים מן הנוצרים; הוא בא לעיר מסה ונשאר בה לזמן שהאל רצה. אחר כך הוא עבר לעמק הזיתים וישב בעיר לחג'ר (האבנים) היא תזרות. היה לו הון רב ואנשי המג'רב התברכו בו בגלל קרבתו לאדוננו יוסף עליו השלום, עד שנפטר וקברו אותו בבית הקברות של עיר לחג'ר. הוא השאיר בה את בניו יעקב ושמואל, שעבדו את האל על פי דת אברהם עליו השלום במשך קרוב למאה שנה. אחר כך באו אליהם הנוצרים שברחו מן האסלאם וישבו הם וצבאותיהם עם היהודים; אלה חילקו אתם את עמק הזיתים מחצית לכל צד (וחיו בשלום) על פי ברית האל והאמונה בו. אחרי זה הנוצרים בגדו בהם והרגו עשרה מהם. שמואל כעס על כך והוא יצא למג'רב לבקש עזרה מן המוסלמים. הוא נשאר שם שנתיים והביא אתו צבאות של המוסלמים. אז יצאו מנהיגת הנוצרים ושר צבאה שהיו ברכאט ונלחמו במוסלמים. המוסלמים הובסו וברחו לסג'למאסה. שמואל חזר לקירואן⁶⁹ וגייס עוד שנים עשר אלף איש ולכל אחד מהם הוא נתן סוס ואלף דינאר וכן ארבעת אלפים בלתי מאמינים. המוסלמים ישבו עם היהודים בעמק דרעא והנוצרים עזבו במנוסה. שמואל נשבע שירדוף אותם עד מקום מושבם באגמאת. מנהיגת הנוצרים ברחה לעיר שני ההרים היא תזגורת, והיהודים צרו עליה משך שבעה חודשים. המוסלמים, היהודים ושמואל כבשו את העיר על כל חילותיה. אחרי זה עזבו הנוצרים לאגמאת, אך גם היא נכבשה (והנוצרים) ברחו לטנג'יר ולאחר מכן חצו את הים והגיעו אל גדת אלאנדלוס. אז הגיע אדוננו עוקבא למג'רב והיהודים חילקו עם המוסלמים את עמק הזיתים אמה באמה וקראו לו עמק דרעא.

(הערת המחבר): אני סבור שמסיבה זאת (השם) 'דרעא' צריך להיכתב בעיצור החוכך ד'אל (ذ) מפני שהוא קשור לפועל ד'רע/ד'רע (ذرع/يدرع), למדוד על פי אמה, שכן כך היה כשמדדו את הארץ. והמילון 'אלקאמוס' כתב בעניין זה, שדרעא היא עיר במרוקו קרובה לסג'למאסה, שרוב סוחריה הם יהודים...

הם ישבו בשלום במשך שלוש מאות שנה בלא שצד אחד פגע בשני. אחר כך קם מורד במלכות שמו לברדעי ואומרים עליו שהוא מבני סרדון, ורק האל יודע הכול, וגבר על כל אנשי דרעא, שלל מן היהודים את אדמותיהם

69 ייתכן שהכוונה לאנשי קירואן היושבים בפאס, כמו ביתר הגרסאות, ולא למטרופולין של ימי הביניים קירואן שבתוניסיה.

וביקש מהם להתאסלם, אך הם סירבו והם צרו עליהם עשרה חודשים.
סוף.

אמר אבן רשיק: המורה שלי סיפר לי את סיפור לברדעי ואנשי עיר לחג'ר, שהם סירבו להתאסלם והוא שחט שבע מאות אלף מתוך המוכחרים שבהם; הם נקברו בידי עבד שלהם עשרה עשרה. המוסלמים השתכנו בבתיהם ושללו מהם את ארצם. הם קראו לעיר [בשם] תאמגרות מפני שהיא המקום האחרון שהמוסלמים כבשו בדרעא.

ידוע לי שרבים מאוד הם האתרים העתיקים של הרומאים בעמק זה; בין שרידיהם הגדולים והמפורסמים ביותר שנשארו לאורך הדורות נמצאת העיר שלהם שבין שני הרי זאגורה; חומותיה ומגדליה נשארו עד עצם הזמן הזה, שהוא שנת 1143 [להג'רה], ואנשים רבים באים לחפש אוצרות ולחפור קברים, ועל כך מתהלכים סיפורים רבים שיאריך הזמן לשטוח אותם. כמו כן יש [בעמק דרעא] בתי קברות רבים, ובין הגדולים והידועים ביותר מקום מקודש ליהודים; הללו נשבעים בשמו ועולים אליו לרגל מקצות הארץ, מן המזרח וממקומות נוספים. בית הקברות נמצא סמוך לבני ח'לוף ליד תאמגרות והוא נקרא בפיהם למערה.

3. גרסה 2 מתאפילאלת

המבנה הלשוני של הטקסט

לעומת גרסת היסוד, שהועתקה בנוסחה היהודי כנראה במאה השבע עשרה, הגרסה שלפנינו מציגה העתקה מאוחרת של הכרוניקה; היא נעשתה על פי כל הסימנים במחצית השנייה של המאה השמונה עשרה או בתחילת המאה התשע עשרה. שלא כמו בגרסה 1, המבנים הלשוניים של הכרוניקה בגרסה 2 נוהגים לרוב בערבית הברורה של קהילות תאפילאלת, ובמיוחד בפיהם של תלמידי חכמים, אך משולבים בהם מעט שרידי מבנים מן הערבית-המוסלמית ומלשון השרח. ייהוד עמוק זה של הכרוניקה בא לידי ביטוי גם בריבוי היסודות העבריים והנוסחאות העבריות ובנקודת הראות היהודית הברורה שרכיבים עבריים אלה מתווים בטקסט, ובכלל זה הכינויים החריפים שהמעתיק כינה בהם את המוסלמים שהשמידו את יהודי דרעא ואת מנהיגם: 'רשעי', 'רשעים', 'טמא', 'טמיאים', והקללות שהרעיף על לברדעי: 'יימח שמו וזכרו; אמן ואמן, יהא רצון'. כמו כן בולטים בטקסט מאפיינים פונטיים ופונולוגיים המייחדים את הדיאלקטים הערביים של יהודי תאפילאלת.

א. שרידי מבנים מן הערבית-המוסלמית ומלשון השרח:

שימושים לקסיקליים מיוחדים, כמו 'זכאנו האל לגרב יתבארפו בסידנא אפרים' (ואנשי המגרב התברכו באדוננו אפרים), 'זואיו ילא' (ובאו אל), 'זעמלו

שנין די לעאפייא' (ועשו שלום למשך שנים), 'זומע זיושו וטארד מעאהום' (אסף את חילותיו ונלחם בהם), 'יצאר מעא ליהוד... כל נהאר צרור' (ונלחם ביהודים... כל יום והקרב שלו), 'ומשא וזאב זיוש עדימא וכראהום במאל עציים' (הלך והביא אתו צבא עצום שהוא שכר תמורת הון רב), 'ונעמו ליהוד ועמלו מעאה למיעאד' (היהודים הסכימו עמו וקבעו אתו מועד).

שימושים תחביריים מן הערבית הבינונית, כמו התאמת הפועל ביחיד כשהוא בא לפני נושא המציג שתי דמויות נפרדות: 'זנפטר יעקב ושמואל לבית עולמם אלאה ירחמהום' (יעקב ושמואל נפטרו לבית עולמם, שהאל ירחם עליהם), וכמו התאמת תואר בנקבה יחידה כשהוא נשלט על ידי שם עצם ברבים: 'כזיוש כתירא ועדימה' (בחילות רבים ועצומים), לעומת: 'ויזברו לקובור מחפורין מזינין' (ומצאו את הקברים הפורים ומסודרים).

מבני בכואה הנהוגים בלשון השרח: 'וקתלו פיהום קתלא עצימא שלא ינעד', המקביל ל'זהרגו בהם הרג רב אשר לא ייספר'.

שרידים אלה כוללים גם שימושים במילות יחס, מילות חיבור ומילות שיח שאינם נהוגים בערבית הדבורה בהקשרים דומים לאלה שבטקסט, כמו 'אילא'/'איל', 'לי', 'לאיין', 'ובעד'/'בעדהא': 'לאיין הווא חפיד סידנא' (שכן הוא היה נכד לארוננו), 'זואיו ילא' (ובאו אל), 'זואיו ליהום פיום שבת וקאלו אליהום' (באו אליהם ביום שבת ואמרו להם), 'ופאנו עביד איליהום' (והיו להם לעבדים), 'ובעדהא קאם ארשע די לברדעי' (אחר כך קם לברדעי הרשע).

ב. מבנים מן הערבית-היהודית הדבורה בתחום הלקסיקון והתחביר מרובים מאוד בטקסט ועל כן אין טעם להביאם פה. אסתפק בציון השימושים במילות חיבור ושעבוד ובמילות שיח, כמו: 'מנאיין'/'מניין', 'מא ענדהום כבאר באיין', 'ואש נשאלו פיק', 'ואש נחללו שבת איז לא?', 'באש גדרוהום'.

ג. המרכיב העברי מעיד על אופייה היהודי המובהק של לשון הטקסט שלפנינו, ורובו מורכב מיסודות ומנוסחאות הנהוגים בפי תלמידי חכמים, ובכלל זה מילת השיח המורכבת 'ואפילו הכי' וכן צירופי פועל מיוחדים המובאים במישרין ממקורם העברי: 'נחללו שבת', 'אלאה ישרפו פנאר' (>שהאל ישרוף אותו באש), 'יתפרע פיהום' (>ייפרע מהם).

היסודות והמבעים הנוסחאיים העבריים משולבים בתוך המבנים התחביריים השונים של הטקסט ושל השיח הנרטיבי שביסודו: בצירופים, בפסקויות ובמבעים.

בצירופים – שילוב בתוך צירופים שמניים: 'ואחד למלך מן לגויים', 'ואחד לחכם צדיק פחאלו', 'ואחד ליהודי זקן', 'למימון צדיק', 'עבא באש ישראל'; בתוך צירופי פועל: 'וקבט למלוכה', 'ומניין שמעהא לברדעי באיין נפטר', 'ואש נחללו שבת איז לא?', 'משא לוואד ועמל טבילה וטהר רוחו', 'יא מן

יקשב עולם הבא]; בתוך צירופי היחס: 'עלא דין שמע ישראל', 'זואיו לענר לחכם לכביר', 'ויזבו עשרא פנקלא למערה [ללמערה]', 'תדכל לגן עדן', 'לילת [פלילת] שבת וימים טובים'.

פסוקיות שבהן הנושא או הצירוף הפרדיקטיווי הם עבריים: 'התא נפטר לבית עולמו סידנא יוסף למדכור', 'ובעדהא זא ארשע', 'ונפטר יעקב ושמואל לבית עולמם, אלאה ירחמהום', 'ומשאיו רשעים אדי אומות העולם', 'ומניין קתרו לעוונות', 'אוקף לעון', 'תרא, יא טמא', 'דגייא שלו טמיאים', 'אלאה ב"ה [ברוך הוא] יתפרע פיהום' (>ייפרע מהם), 'ואש לגזירה מן ענר אלאה ב"ה', 'האדי גזירה הייא', 'ובעדהא דכלו טמיאים למדינה', 'ולמלאכים יעאונוהום מן ענר אלאה ב"ה', 'פהאד למדריגה גיר צדיקים לגמורים', 'די מאתו עלא קדוש השם לקדוש טהור', 'אלאה ישרפו פנאר', 'בעדהא נהזמו לגויים תחת ליהוד', 'וכן 'מנאין לחג אוקת סידנא אפרים ינצרף מן האד לעולם', עם נשוא מוכלא: פועל ערבי, 'ינצרף', במקום הפועל העברי המקביל 'נפטר' (כמו 'נפטר לבית עולמו') ומושא משלים שגרעינו עברי, 'מן האד לעולם'.⁷⁰

נוסחאות החוצות את המבעים ומבטאות את האמונות של הכותב באשר לדמויות ואת האמפתיה שלו כלפיהן: 'ובעדהא קאם ואחד למלך מן לגויים, ימח שמו', 'ולדאבה אילא בידרך מא תעמל עמלו, ה' אחד ושמו אחד', 'וקתלו פדיך שעא שתאעין לאלף, אל נקמות', 'והדאך לעבד ישמו מימון, זכותו תעמוד לנו אמן'. סמני אמפתיה נוספים הם שמות תואר עבריים מועצמים ומסומנים כגון 'טמא', 'טמיאים', 'רשע', 'רשעים', המאייכים לגנאי את הדמויות שעליהן הם מוסבים. הוקעה זו מועצמת על ידי הקדמת שם התואר לשם העצם התואם וחיבורו אליו באמצעות המילית 'די'/'אדי': 'ארשע די לברדעי', 'ומשאיו רשעים אדי אומות העולם'. תופעה זו אינה קיימת בתארים המאייכים דמויות לשבת, כמו 'צדיק', 'צדיקים לגמורים', 'קדוש השם לקדוש טהור', 'לחכם'.

ד. המבנים הפונטיים המייחדים את הדיאלקט הקהילתי של תאפילאלת כולם כרוכים במימושם המיוחד של עיצורים שונים המשייך את הדיאלקט⁷¹ לקבוצת הדיאלקטים *kial*, הנוהגים בדרום-מזרח מרוקו:⁷²

70 מבנה תחבירי-לקסיקלי זהה מופיע בקינה ערבית-יהודית קדומה על חורבן ירושלים: 'אוקת חב [מוסא] ינצרף מן האד לעולם' (כשהגיע זמנו של משה להיפטר מן העולם הזה). הקינה מופיעה בכתב-יד רבים של קובצי קינות לתשעה באב שמקורם בקהילות היהודיות במרוקו, כמו כ"י ירושלים, מיכאל קרופ 653, שממנו לקוחה גרסה זו של הכרוניקה.

71 ראו: שיטתית, דיאלקטים.

72 על מאפייניה של קבוצה זו של דיאלקטים ערביים-יהודיים בדרום מרוקו ראו: שם, עמ' 23-29.

העיצור הענבלי $q/ق$ /ממומש כעיצור חִייוילוני [k], כלומר $q < k$. בטקסט מימוש כזה מיוצג על ידי תיקוני יתר וכתיבת האות q במקום $כ$: 'ומנקום' (<מנפום), 'מעאקום' (<מעאכום), 'וקצרהום' (<וקצרהום), 'יקשב' (<יפשב), 'קתירא' (<כתירא) ועוד.

מימוש העיצור החכי $k/ك$ /כעיצור שיני מחוכך [tʰ] או [tʰʰ], המיוצג בטקסט על ידי האות ת: 'מתאחלהום' לעומת 'מכאחלהום'.

מימוש העיצור השיני הנחצי הקולי $ḡ/ج$ /כעיצור נחצי בלתי קולי $ḡ$ [tʰ], כלומר $ḡ < ḡ$: 'נטמנלך' במקום 'נצ'מנלך', 'אבייאטו' במקום 'אבייאצו'/'אבייאדו', 'יקבט' במקום 'יקבץ'/''יקבד'.

מימוש ייחודי נוסף המופיע בטקסט אינו משותף לכלל הדיאלקטים של יהודי תאפילאלת. זהו המימוש המאונפף [m] של העיצור הצדי $l/ل$, כלומר $l < ɲ$: 'סנאחאתהום' במקום 'סלאחאתהום'.

מימושים פונטיים אחרים משותפים לרוב הדיאלקטים הקהילתיים של יהודי מרוקו, ומופיעים גם בגרסה א1. כך ביטול ההבחנה בין העיצורים השורקים $s/س$ / $s/-z$ /לעיצורים הלוחשים $š/ش$ / $š/-ž$ /ומימוש שניהם כשורקים, כלומר $s < š$, ג'א: 'רזעו' (<רג'עו), 'ודדו' (<ג'דרו), 'זאו' (<ג'או), 'בזיושהום' (<בג'יושהום). בטקסט אי הבחנה זאת מתבטאת ברישום חלופי של אותם השורשים: 'ישמו' ו'ויסמו'/'מסמייא', 'וגלש' ו'גלסו', 'ואס'מא'/'פאס' ו'ואש'/'עלאש'/'באש', 'שמא' ו'סמא' (שמים), או בכתיבת ש במקום ס או צ: 'מגרוש' (<מגרוס/מגרוץ), 'סהור' (<שהור), 'ולפסוס' (<לפשוש).

בדיאלקטים היהודיים במרוקו שאינם מבחינים בין השורקים ללוחשים, העיצורים השורקים אינם מתממשים ברמה אחת של שריקה אלא בדרגות שונות, מן השריקה החדה ביותר (כמו במכנאס) עד הפחותה ביותר, הסמוכה ללחישה, כך שביטול ההבחנה פועל לעתים לטובת העיצורים הלוחשים הכולעים את השורקים.⁷³ תופעה כזו בולטת בטקסט שלפנינו, והאות ש מייצגת לעתים לא עיצור לוחש מקורי – 'משא'/'ימשי'/'משאו', 'עשרין', 'עשרא', 'האד שי', 'ומא חבושי', 'זיושו', 'יפתש', 'עאייש' – אלא עיצור שורק: 'וקשרו' (<וכסרו), 'שבע שנין', 'ראשקום', 'שת אלף', 'שתאעש' לעומת 'שתאעץ', 'שמעהא'/'לא תשמעו'/'שמעו', 'תתושאל', 'שעא'/'פי שעתו', 'ונשא', 'תשעוד', 'עבא באש'. מימוש זה של העיצורים השורקים כלוחשים לא תועד בקהילות המרכזיות של אזור תאפילאלת. באזורים דוברי ברברית אחרים במרוקו אפיינה תופעה זו דיאלקטים ערביים-יהודיים שדובריהם היו דו-לשוניים ודיברו גם ברברית. בפאתי תאפילאלת שכנה בלב אוכלוסייה דוברת ברברית קהילת פיגיג, והיא

הייתה דו־לשונית, עד התפזרותה במחצית השנייה של המאה העשרים. נראה אפוא שהמימוש של העיצורים השורקים ס/ש (s) בשריקה חלשה קרובה לזו של העיצור הלוחש ש (š) משייך את הטקסט שלפנינו לקהילת פיגיג.

הטקסט של גרסה 2א

הטקסט מובא מכ"י ירושלים, מיכאל קרופ 653, דפים 96א-100ב.⁷⁴ על פי הקינות העבריות הכלולות בכתב־היד והמבנים הלשוניים של הקינות (הקצות) הערביות־היהודיות שבו, מקורו באחת מקהילות אזור תאפילאלת. בכתב־היד רשום רק שם המעתיק והבעלים: יחיא בן שלמה. אולם על פי סימנים שונים הוא הועתק בקהילת פיגיג שבפאתי אזור תאפילאלת, על הגבול בין מרוקו לאלג'יריה. בהרצאה בפריז דיווח סלושץ על סיור שערך באזורים שונים במרוקו בשנים 1912-1913, וסיפר שהשיג בפיגיג כתב־יד הכולל קינות עבריות וטקסטים בערבית־יהודית ובהם הכרוניקה הנדונה כאן. התיאור הקצר של כתב־היד שהוא מסר מתאים למקור שלפנינו.⁷⁵ נוסף על כך כאמור המימוש של העיצורים השורקים ס/ש בשריקה חלשה קרובה לזו של העיצור הלוחש ש, מימוש החוזר ונשנה בטקסט, מאפיין קהילה דו־לשונית שהיהודים דיברו בה גם ברברית, כמו קהילת פיגיג.

קצת לבררע י ש"ו אוי"ר [יימח שמו וזכרו; אמן ואמן, יהא רצון]

קאל למורך באין כאן ואחד לוואד יקולולו ואד אזיתון מגרוש בזיתון וכאנת מעארטו [עמארטו] קדימא מן יאם פוש בן כנען בן חם⁷⁶ והאדאך לוואד משא חתא לקבלא מן דרא. והווא די כאן צלטאן דרא ומסמייא תאמגרות, וכאן עלא דין אנצארא וכאן צולטאן עלא רבעין אלף די האל כוש וגלב עלא לגרב,⁷⁷ וכאן חאפס פיה. ובעדהא גלבו אנצארא עלא ליהוד די פאנו פי אסאם;⁷⁸ וכאן תמא חאפס עליהום אפרים בן יוסף חפיד יעקב בונא עליה אסלאם. ומנאין תקוואו נצארא חלף סידנא אפרים בן יוסף חתא ימשי מן תמא מן בלאד [בלאן] חתא אוצל למאצר לבלאד, ועזבתו לבלאד וספן

74 מתכ"י, F 71405. אני מודה כאן לד"ר מיכאל קרופ על אדיבותו הרבה ועל שהרשה לי לקבל מן הספרייה הלאומית בירושלים תצלומים של כתב־יד שברשותו ולפרסם מהם טקסטים.

75 ראו: סלושץ, תוצאות, עמ' 180.

76 ראו לעיל, הערה 67.

77 זהו שמה המקורי של מרוקו, לפני שהתמסד השם אלמגרב או אלמגרב אלאקצי.

78 הכוונה לאלשאם, שמה של סוריה הגדולה, שכללה עד אחרי מלחמת העולם הראשונה את סוריה, לבנון וארץ־ישראל.

שני העמודים הראשונים של גרסה 2 מתאפילאלת, מתוך כ"י ירושלים, מיכאל קרופ 653, דפים 96א, 97א. כתב־היד הועתק בידי יחיאל בן שלמה בן יוסף באחת מקהילות תאפילאלת כנראה במחצית השנייה של המאה התשע עשרה. באדיבות מיכאל קרופ

פיהא. וואחד [נהאר] מא פטנו חתא זאוהום נצארא בזיוש כתירא ועדימה ונזלו קדאם להוד; וטארדו ליהוד מעא נצארא, וגלבהום השי"ת [השם יתברך] עליהום וקצרהום; וקתלו פיהום קתלא עצימא, ודי פלת מנהום הרב לדאך לבר, ובקאי ליהוד מהניין.

ובעדהא רזעו וזאי [ליהוד] לוואד אזיתון ונזלו פי ואחד למדינה יקוללהא תאמגרות; ובעדהא גלבו וזאי עלא מוואלי לוואד. וכאנו האל לגרב יתבארפו בסידנא אפרים לאיין הווא חפיד⁷⁹ סידנא יוסף בן יעקב עליה אסלאם. ומנאין לחג אוקת סידנא אפרים ינצוף מן האד לעולם, אלאה ב"ה [ברוך הוא] ירחמו ברחמתו, ומאת ודפנוה פלמעה לקדימא. וכלא אולדו תלתא ולכביר פיהום ישמו יוסף וקבט למלוכה מיד בוה מייאת עאם. ומנאין זאי נצארא וקתלו וגלבו עלא ליהוד די כאנו פסאם] ועאוון השי"ת ליהוד וקשרו נצארא, והרבו מן לבלאד וזאי לוואד אזיתון ונזלו קדאם ליהוד פזבל; ופרח ביהום יוסף צולטן עליה אסלאם ופלאנו תחת ידו. בעד דאלך תקוואו נצארא ורפרדו לייד קדאם יוסף וזמאעתו ועאוון השי"ת ליהוד ודרבוהום וקצרהום ודייקו ביהום חתא פאן לזוע תמא קוי ענד נצארא חתא לחגת ראן לחמאר תנבאע ברבעין מתקל. ובעדהא [קתפו]⁸⁰ יידהום לוראהום נצארא וזאי ילא יוסף צלטאן ליהוד ובאייעולו וקאלולו: 'חבנא מן אלאה ומנך תעפו עלינא'. ועפ'א עליהום, וכאן שבע שנין תחת יידו. ולא קד חד יכצר לליהוד כליה בלפלאם, חתא נפטר לבית עולמו סידנא יוסף למדכור. וקבט למלוכה יעקב ושמואל עליה אסלאם.

...⁸¹ קאלהום: 'ואסמא תערפו ליום באיין אנא חבתפום מן קלבי אצאפי? לדאבא חבנא מן לאה ומנכום תקצמו לבלאד מעאנא פחאל מאפאנא] מן לוול; מא פאן שי רפרדו עלא ראשקום'. ומנאין ראיו ליהוד הפדאף קצמו לבלאד מעאהום, ותחאלפו מא יגדר חד פחד; ועמלו שנין די לעאפייא. ובעדהא קאם ואחד למלך מן לגויים ימח שמו וגדר פליהוד וקתל מנהום רבעא. אוצל [לכבאר] לצלטאן ליהוד וזמע זיושו וטארד מעאהום וקצרהום, וקתל מנהום שת אלף ראול. ובעדהא נהזמו לגויים תחת ליהוד וכאנו באיין ידיהום פחאל לעביר פחאל מייאת עאם. ובעדהא קאם ואחד מן לגויים וישמו ברהים לברדעי, ימח שמו וזכרו, וכאן יצאר מעא ליהוד פחאל עשרין עאם פל נהאר צרור. ובעדהא זא ארשע וטלב מנהום לעאפייא שנין. ובעדהא

79 חלה כאן טעות של המעתיק. צ"ל: 'בן' ולא 'חפיד' (נכד).

80 המעתיק כתב בטעות: 'תקפו'.

81 המעתיק דילג כאן על קטע קטן מן הכרוניקה שהייתה בידו, העוסק בבואם של המוסלמים לעמק דרעא ולחיייהם בתחילה בשלום תחת שלטון היהודים.

קאם ארשע די לברדעי וגדר פליהוד, וטארדו מעאה וקתלו פמחלתו שת אלף ראול. ובעדהא טלב מנהום לעאפייא ועמלו מעאה לעאפייא שת סהור. ורזע וגדר ועאוון השי"ת ליהוד וקתלו אנובא לוכרא שבע אלף ראול. ובעדהא עמל מעאהום לעאפייא, ומשא וזאב זיוש עדימא וכראהום במאל עז'ים. ומנאין ראיו יעקב ושמואל האד שי ומשאיזו לפאס לבאלי וזאבו מנו שתאעש לאלף פארס, וסמרו יעקב ושמואל מואליהום בדהב וזאבוהום. ורזעו וזדו מעאהום אצר, וקצרוהום ליהוד וקתלו פיהום קתלא עז'ימא שלא ינעד. ונקצר לברדעי והרב לתאפיללת וגלש תמא.

ובעדהא טאל לחאל ונפטער יעקב ושמואל לבית עולמס אלאה ירחמהום. ומניין שמעהא לברדעי באיין נפטרו זמע לחרכא וזאבהא לליהוד וקאלהום: 'נרזעו אומא אוחדא עלא דין ואחד'. ומא חבושי ליהוד ורזעו וזדו מעאה אצר פחאל רבע שנין ולא קדלהום עלאש. ורזע קבדהום וקאלהום: 'יא באנו ישראל, בענא רוואחנא ורוואחכום בצרור חנא ונתומא – ודכלהום לחרמי בלחילא – ודאבא חכנא מן אלאה ומנקום נעמלו לעאפייא, וכל ואחד יגלס פי מודעו מהני, ונתחאלפו חנא ונתומה לא נפר ולא גדר'. ונעמו ליהוד ועמלו מעאה למיעאר פי ואחד לוטא יקולולו אסיף נתאלופת. ומשאיזו רשעים אדי אומות העולם ורפנו מתחלהום וחווזיהום די צר פרמל, וזאיו ליהום פיום שבת וקאלו אליהום: 'אזיו נעמלו לעאפייא ונתחאלפו מעאקום'. וליהוד מא ענדהום כבאר באיין כבאיו סנאחאתהום פרמל ואמנוהום. ומשאיזו מעאהום; ומניין קתרו לעוונות עלא ליהוד ונזכרו אטריק די אלאה ב"ה אוקף לעון; וזמע לחראמי די לברדעי זיושו ורפדו מכחלהום וסנאחאתהום די כבאיו פרמל. וקאל לברדעי לליהוד: 'לא תשמעו אילא כיר: כאן נתומא תרזעו עלא דין למסלמין כייאר וחנא כוואן; מא תרזעושו חנא נכרוז לגאבראת'. ואזבוהום ליהוד: 'ואש האד שי עלאש תאוונא? נמותו קבל האד למשאלא ולא נעמלוהאשי; אלאה ב"ה יקתלנא עלא דין שמע ישראל. ולו מא שבת ילי רפדנא סנאחאתנא, תרא יא טמא ואש נשאלו פיק ולא פזיפתך. ולדאבה אילא ביידך מא תעמל עמלו, ה' אחד ושמו אחד, מותא ואחדא תתושאל'. דגייא שלו טמיאים סנאחאתהום ובדאיו יקתלו פישראל, אלאה ב"ה יתפרע פיהום. וקתלו פדיך שעא שתאעץ לאלף, אל נקמות. ובעדהא דכלו למדינה וזאיו לענד לחכם לכפיר וקאלולו: 'הא לעדו תא יקתל פינא ואש נחללו שבת איו לא?'. קאללהום: 'צברו, ואש לגזירה מן ענד אלאה ב"ה מא ענדרכום מא תעמלו; וידא דליו אדלי לבריר אילא טלע מעמר בדם יערף בין לגזירה הייא מן ענד אלאה'.⁸² וקאלהום: 'צברו, יא

82 המעתיק דילג כאן על קטע קטן מן הכרוניקה, העוסק בדלי

כואני, האדי גזירה הייא, מא ענרפום לאיין תהרבו מנהא'. ובעדהא דכלו
טמיאים למדינה וקתלו די בקא, רזאל ונשא וטפל, חתא ואחד מא כלאוו.
גיר הרבו לבלדאן אוכרין ופאנו עביד איליהום באש גדרוהום.
וכאן ואחד לחכם צדיק פחאלו. ומנאיין ראה דאך שי די זרא וזמע יפון
עשרין עבד די ליהוד וקאלהום: 'אלאה לכיר עמלולנא ליהוד ולפסוס פאס
רבאוונא חתא לדאבא, מא נדופנוהומשי?'. והדאך לעבד ישמו מימון,
זכותו תעמוד לנו אמן. ומניין שמעו האד שי לעביד די ליהוד כאנו ירפרו
למייתין ויזיבוהום לוואד ויגסלוהום וינזלוהום לפפון מכייטין מן סמא;
ויזיבו עשרא פנקלא למערה ויזברו לקובר מחפורין מזיינין, ויעמלו פלקבר
עשרה ויתרבט לקבר עליהום; ולמלאכים יעאוונהום מן ענד אלאה ב"ה.
והאפדאך ירזעו פי כל נקלא וידפנוהום רזאל אוחדהום ונשא אוחדהום
וטפאל אוחדהום. ונקלא תאליא בקאת פיהא גיר תשעוד. הומא עמלוהום
פלקבר ומא בא לקבר יתרבט עליהום. ומנאיין רא דאך שי מימון חביב
אלאה קאל, יפון מניין כץ ואחד לעשרא מא חבשי יתרבט לקבר. ומשא
מימון לענד ליהוד די הרבו ודי תכבאיו יפתש מן יפמל לעשרא, וקאלהום:
'יא מן יקשב עולם הבה [הבא] פי שעה אוחדא?'. ולא אשמעלו חד. ומשא
וזבר ואחד ליהודי זקן מן אולאד בן סעדון וקאלו: 'אש בקאלך מן טמע
פרונייא? יאלאה תדכל לגן ערן נובא אוחדא'. קאלו: 'נצאוור מעא מראתי'.
משא למרא, קאלתלו: 'פיך תעמל חתא תקתל רוחך ונתין עאישי? מן יזרי
עלא אולאדך?'. זא קאלהא למימון צדיק. קאלו מימון: 'גיר יאלאה ואנא
נטמנלך באיין עמר אולאדך מא יכצהום שי, ואנא רפרתלך באיין תכון
תזי לענד אולאדך לילת שבת וימים טובים ותפרח מעאהום דימא; פהאד
למדריגה גיר צדיקים לגמורים'. ואפילו הכי מא חבתשי מראתו תכליה.
מנאיין רא דאק מימון צדיק עליה אסלאם, משא לוואד ועמל טבילה וטהר
רוחו וקץ טפארו ונזלו כפנו מן שמא מכייט; ודכל מעאהום פי לקבר ותרבט
פי שעתו, אביאטו, לאה ב"ה ירחמו וירחמהום אזמעין רזאל ונשא וטפאל,
די מאתו עלא קרוש השם לקרוש טהור. אלאה ירצ' עליהום. ומנורא דאך
שי מאת לברדעי אלאה ישרפו פנאר הווא וזריעתו, עבא באש ישראל.
ובעדהא קאם אוזירו פמוצ'עו ויסמו בן עלי; וברח לליהוד ועפא עליהום,
וכאן יקבט מנהום לגזיאי כל עאם. ומאת בן עלי וקאם בן זעפר בן סרדון
ובקא חאכם פחאל תלת שנין. ובעדהא קאם ואחד ויסמו עתמאן תואתי
וצארו מעאה זיידאד ליהוד וגלב עליהום [חסר הסוף].

שהורד לבאר והועלה מלא דם.

תרגום גרסה א 2

סיפור לברדעי יימח שמו וזכרו; אמן ואמן, יהא רצון
אמר רושם קורות הזמן שהיה עמק שקראו לו עמק הזיתים, שהיה נטוע
עצי זיתים, ויישובו קיים מימי כוש בן כנען בן חם. עמק זה משתרע מדרא
לכיוון דרום. [וכוש] הוא זה שמלך על דרא, הנקראת תאמגרות; הוא היה
נוצרי ומלך על ארבעים אלף בני כוש וגבר על ארץ המגרב ושלט בה.
אחרי זה גברו הנוצרים על היהודים שבארץ אלשאם; בראש היהודים עמד
אז אפרים בן יוסף בן יעקב אבינו עליו השלום. כשהנוצרים צברו כוח
נשבע אדוננו אפרים בן יוסף שיצא משם; [הוא נדד] ממקום למקום עד
שהגיע לארץ מצרים, [והיא] מצאה חן בעיניו והוא התיישב בה. יום אחד
באו עליהם פתאום הנוצרים עם צבא אדיר ועצום וחנו ליד היהודים; הללו
נלחמו בהם, וה' יתברך עזר להם לנצח אותם ולהביס אותם; הם הרגו בהם
הרג רב, ומי שניצל ברח לאותו המדבר, והיהודים חיו בשקט ובשלווה.
אחר כך באו [היהודים] לעמק הזיתים והגיעו למקום שקוראים לו תאמגרות;
הם גברו ושלטו על תושבי העמק; ואנשי אלגרב התברכו בכואו של אדוננו
אפרים, משום שהיה נכד ליוסף בן יעקב אבינו⁸³ עליו השלום. כשהגיע
זמנו של אדוננו אפרים להסתלק מן העולם, שהאל ברוך הוא ירחם עליו
ברחמיו, הוא נפטר וקברו אותו בבית הקברות הישן 'למערה לקדימא'.
הוא השאיר שלושה בנים, והגדול שביניהם קראו לו יוסף, והוא שמלך
אחרי אביו מאה שנה. [וזאת לדעת], כאשר באו הנוצרים וגברו על היהודים
בארץ סוריה הגדולה, וה' יתברך עזר ליהודים להביס את הנוצרים, הללו
ברחו מארצם ובאו לעמק הזיתים וחנו ליד היהודים בהר; המלך יוסף עליו
השלום שמח אז לבואם והכניס אותם תחת שלטונו. אחר כך צברו הנוצרים
כוח והתגרו ביוסף המלך ובקהילתו, אך ה' יתברך עזר ליהודים להילחם
בהם ולהביס אותם; הם צרו עליהם עד שגבר מאוד הרעב בקרב הנוצרים
ומחירי של ראש חמור הגיע לארבעים מתקאל. אחר כך קשרו הנוצרים
את ידיהם מאחורי גבם ובאו אל יוסף מלך היהודים, השתחוו לפניו ואמרו
לו: 'אנו מבקשים מאלוהים וממך שתחוס עלינו'. הוא חס עליהם והם סרו
למרותו שבע שנים. אף אחד לא יכול היה לפגוע ביהודים אפילו בדיבור,
עד שאדוננו יוסף הנזכר נפטר לבית עולמו. יעקב בן שמואל עליו השלום
מלך תחתיו.

... [ראש המוסלמים] אמר להם: 'האם אינכם יודעים היום שאני אוהב אתכם
בלב טהור? כעת אנו מבקשים מן האל ומכם שתחלקו אתנו את הארץ

83 למעשה צריך להיות: בנו של יוסף ונכדו של יעקב אבינו.

כפי שהיה מקודם; אם לא תסכימו, דמכם בראשכם'. וכשהיהודים נוכחו בכך הם חילקו אתם את הארץ; הם נשבעו שצד אחד לא יבגוד בשני, וחיו שנים בשלום. אחר כך קם מלך מבין המוסלמים יימח שמו ובגד ביהודים והרג מהם ארבעה. כשנודע הדבר למלך היהודים, הוא אסף את צבאותיו, נלחם בהם, הביס אותם והרג מהם ששת אלפים. אחר כך נכנעו המוסלמים ליהודים והיו תחתיהם כמו עבדים קרוב למאה שנה. אחרי זה קם מוסלמי שקוראים לו בראהים לברדעי, יימח שמו וזכרו, ונלחם ביהודים קרוב לעשרים שנה, כל יום והקרב שלו. לאחר מכן בא הרשע וביקש מהם שיעשו אתו שלום לשנים. ושוב קם לברדעי הרשע ובגד ביהודים; הם נלחמו בו והרגו ששת אלפים מחייליו. אחרי זה הוא ביקש מהם שיעשו אתו שלום, והם עשו אתו שלום לשישה חודשים. הוא שוב חזר ובגד ביהודים; וה' יתברך עזר ליהודים והם הרגו עוד שבעת אלפים מחייליו. אחר כך עשה אתם שלום, אך נסע והביא אתו צבא עצום שהוא שכר תמורת הון רב. כשראו זאת יעקב ושמואל הם נסעו לפאס הישנה והביאו אתם משם שישה עשר אלף פרשים, והם שילמו לאדוניהם עבורם בזהב. הם נלחמו מחדש ביהודים, והללו הביסו אותם ועשו בהם הרג רב במספר כל ישוער. לברדעי הובס, ברח לתאפילאלת והתיישב שם.

אחרי זמן רב הסתלקו יעקב ושמואל לבית עולמם, שהאל ירחם עליהם. כשנודע לברדעי שהם נפטרו, הוא גייס צבא, הביא אותו קרוב ליהודים ואמר להם: 'בואו נהיה אומה אחת עם דת אחת'. ולא קיבלו היהודים והם נלחמו בו שוב קרוב לארבע שנים, ולא יכול להם. הוא שוב חזר ופנה אליהם: 'הו יהודים, בזבזנו את חיינו ואת חייכם במלחמות אנחנו ואתם – והערים עליהם הממזר – כעת אנו מבקשים מהאל ומכם שנעשה שלום; כל אחד ישב לבטח במקומו, ונישבע אנחנו ואתם שלא נתכחש לשבועתנו ולא נבגוד אלו באלו'. היהודים הסכימו עמו וקבעו אתו מועד למפגש במקום שקוראים לו אסיף נתאלופת. אז הלכו המוסלמים הרשעים והטמינו את רוביהם ואת כלי המלחמה שלהם בחול, ובאו אליהם ביום שבת ואמרו להם: 'הבה נעשה שלום ונישבע אנחנו ואתם'. והיהודים לא ידעו שהם הטמינו את חרבותיהם בחול ונתנו בהם אמון. הם התלוו אליהם, והיות שרבו העוונות שרכצו על היהודים ו[הם] סרו מדרך האל ברוך הוא, עמדו העוונות לחובתם. לברדעי הממזר אסף את חילותיו והם הוציאו את רוביהם וחרבותיהם שהטמינו בחול. אז אמר לברדעי ליהודים: 'דברי שלום לי אליכם: אם תקבלו עליכם את דת האסלאם הנה מה טוב, נהיה אחים; אם תסרבו נוציא את מה שהעלמנו מכם'. אמרו לו היהודים: 'האם על זה הסכמנו? נמות לפני שנעשה כדבר הזה; האל ברוך הוא הוא שימית אותנו על דת שמע ישראל [קידוש ה']'. אילמלא היה

זה יום שבת היינו לוקחים את חרבותינו, ואז היית רואה, אתה הטמא, אם היינו דורשים בשלום ובשלום נבלתך; כעת מה שבידך לעשות עשה אותו, ה' אחד ושמו אחד, מיתה אחת חייב בה האדם'. מיד שלפו הטמאים את חרבותיהם והתחילו להרוג ביהודים, שהאל ברוך הוא ייפרע מהם. הם הרגו אז שישה עשר אלף, אל נקמות (ה'). אחרי זה חזרו לעיר [תאמגרות] ובאו אל ראש הרבנים ושאלו אותו: 'הנה האויב הורג בנו, האם מותר לנו לחלל את השבת או לא?'. ענה להם: 'חכו, אם הגזרה היא מאת ה' ברוך הוא, אין לכם מה לעשות; ואם תורידו את הדלי לבאר ותעלו אותו מלא דם אדע שהגזרה היא מאת ה'...'. הוא אמר להם: 'קבלו את הדין, הו אחיי, זוהי גזרה, אין לכם לאן להימלט ממנה'. אחר כך נכנסו הטמאים לעיר והרגו את הנותרים, גברים, נשים וטף; הם לא חסו על אף אחד. היו שברחו למקומות אחרים והפכו להם עבדים משום שבגדו בהם.

והיה רב אחר צדיק כמוהו. כשהוא ראה מה שקרה הוא אסף קרוב לעשרים עבדים של היהודים ואמר להם: 'היהודים היטיבו עמנו כל כך וגידלו אותנו בתפנוקים עד עכשיו, ולא נביא אותם לקבורה?'. ועבד זה קראו לו מימון, זכותו תעמוד לנו, אמן. כששמעו זאת עבדי היהודים הם לקחו את המתים והובילו אותם לנהר, רחצו אותם, והתכריכים ירדו להם תפורים מן השמים; הם הובילו עשרה כל פעם לבית הקברות 'למערה' ומצאו את הקברים חפורים ומסודרים, הניחו עשרה בקבר והקבר נסגר עליהם; המלאכים עזרו להם על פי פקודת האל ברוך הוא. כך הם עשו בכל פעם, וקברו גברים לחד, נשים לחד וילדים לחד. בהובלה האחרונה נשאר רק תשעה, הם הניחו אותם בקבר אך הקבר לא רצה להיסגר עליהם. וכשראה זאת מימון אהוב האל אמר לעצמו, שמא משום שחסר אחד להשלמת עשרה הקבר מסרב להיסגר. אז הלך מימון אצל היהודים שברחו והסתתרו כדי לחפש מי ישלים את העשרה, ואמר להם: 'מי רוצה לזכות בעולם הבא בשעה אחת?'. אף אחד לא נענה לו. הוא הלך ומצא יהודי זקן ממשפחת בן סערון, ואמר לו: 'כמה נשאר לך לחיות? בוא תיכנס לגן עדן מיד'. ענה לו: 'אתייעץ עם אשתי'. הלך אל אשתו, וזו אמרה לו: 'כיצד תעשה ותהרוג את עצמך בעודך חי? מי ידאג לפרנסת ילדיך?'. הוא בא וסיפר זאת למימון הצדיק. אמר לו: 'רק בוא, אני ערב לך שילדיך לא יחסרו דבר, ואני דאגתי לך שתבוא אל ילדיך כל לילות שבת וחג ותשמח אתם תמיד; למעלה זו מגיעים רק צדיקים גמורים'. ואף על פי כן לא נתנה לו אשתו ללכת. כשנוכח בכך מימון הצדיק הזה עליו השלום, הוא הלך לנהר, טבל, טיהר את גופו וקצץ את ציפורניו; אז ירדו לו תכריכים תפורים מן השמים; הוא נכנס אתם לקבר, והקבר נסגר מיד. אשריו! שהאל ברוך הוא ירחם עליו וירחם עליהם

כולם, גברים, נשים וטף, שמתו על קידוש השם הקדוש והטהור. שהאל רצה אותם. אחרי זה מת לברדעי, שהאל ישרוף באש אותו ואת זרעו, שייקח אתו את כל הרע של ישראל.

אחריו קם השר שלו ומשל תחתיו, קוראים לו בן עלי; הוא קרא ליהודים וחס עליהם אך גבה מהם את מס הג'זיה כל שנה. בן עלי מת ובא תחתיו בן ג'עפר בן סדרון, ומשל קרוב לשלוש שנים. אחר כך קם אחד שקראו לו עותמאן מתוואת, והיהודים המשיכו להילחם בו, אך הוא גבר עליהם. [הסוף חסר]

4. ההדרת הפיוט העברי 'אפצחה פי בשיר נורא' (א 6), שחובר על יסוד הכרוניקה

הפיוט נכתב בסוף המאה השמונה עשרה או בתחילת המאה התשע עשרה בידי ר' אברהם בן יעקב עמאר, שחי כנראה באחת מקהילות דרעא או בתאפילאלת. פיוט זה ופיוטים נוספים החתומים בשמו של המחבר מופיעים בכתביידי עבריים שמקורם בשני אזורים אלו. השיר מבוסס על סיפורי הכרוניקה על הממלכה היהודית בוואד דרעא, ומתמקד במיוחד בהרג האוכלוסייה היהודית כולה בשבת כשהלוחמים לא יכלו לשאת נשק, ובגבורתם של הנספים שנהרגו על קידוש השם. המשורר כתב את השיר לאחר שעלה לקברות האחים שבהם נטמנו הנרצחים בבית הקברות העתיק ליד תאמגרות.

ואלה התכנים הנפרשים בשתיים עשרה הסטרופות של הפיוט: (א) ביקור בבית הקברות שבו קבורים הנרצחים ומידע שהגיע לאוזני המשורר על קורות הטמונים בו (טורים 1-10); (ב) עצמתה הצבאית והפוליטית של הממלכה היהודית הקדומה בדרעא, שהכניעה עמים וגברה על כל אויביה ואף גרמה לנוצרים ('אדום') לעזוב את עמק דרעא (טורים 11-15); (ג) ההתנפלות הפתאומית של הגויים על היהודים בשבת במרמה, לאחר שהם החביאו את נשקם בעוד שהיהודים לא יכלו לשאת נשק (טורים 16-25); (ד) אירוע העלאת דלי מלא דם מן הבאר, שסימן ללוחמים היהודים שאל להם להילחם בשבת, וקבלתם את הדין (טורים 26-30); (ה) ההרג של כל האוכלוסייה היהודית, גברים, נשים וטף, לבר מיהודי זקן אחד (טורים 31-35); (ו) קבורתם הפלאית של המוני הנרצחים ביזמת עבד היהודים ובטיפולו המסור (טורים 36-40); (ז) תפילה למנוחת נשמתם של הנרצחים (טורים 41-45); (ח) תיאור קבר יוסף מנהיג היהודים שנקבר לפני כן בבית הקברות של הרוגי דרעא (טורים 46-50); (ט) תפילה לסליחת עוון ישראל, לסיום מסכת סבלות הגולה ולבוא הגאולה בזכות הנרצחים שנהרגו על קידוש השם (טורים 51-60).

מבחינת המבנה הפרוזודי זהו שיר סטרופי מעין־אזורי,⁸⁴ המורכב משתים עשרה סטרופות בנות חמישה טורים דו־צלעיים כל אחת – שלושה טורי ענף ושני טורי אזור. כל צלעית מונה לרוב שמונה הברות. החריזה חוזרת במתכונת זהה בכל הסטרופות: אבאבאבשתת גגדגדרתרת הוהוהוקתקת זחזחזחצצת וכו'. הטור האחרון של הסטרופה הראשונה משמש רפרן. הפיוט חתום בראשי הסטרופות: אברהם בן יעקב חזק.

עד כה גיליתי את הפיוט בשלושה כתבי־יד שונים, שהועתקו בקהילות עמק דרעא או בתאפילאלת. המקור הראשון הוא כ"י ירושלים, מכון בן־צבי 2129, דפים 32-4א, ובו הכתובת: 'פיוט עלא לעשרא פלקבר ועל העשרה בקבר| הקבורים בתאמגרות; סימן: אברהם בן יעקב חז"ק; נו'ועם: "אלהים על שבח", ונו': "אל הר הטוב".⁸⁵ מקור זה ישמש להלן נוסח יסוד (נ1) בההדרת השיר, והוא יושלם מתוך שני המקורות הנוספים, בגלל השיבושים שחלו בו. המקור השני (נ2) הוא כתבי־יד של מסעוד עמאר, דפים 32-3א, שהיה ברשותו של חנניה דהאן ז"ל, ושמקורו באחת מקהילות דרעא. בראש הפיוט באה בכתבי־יד זה הכתובת: 'פיוט עלא עשרא פלקבר; סימן: אברהם בן יעקב חזק; נו' הנז'כר', והכוונה לנועם של הפיוט הקודם בכתב־היד; במקור זה יש טורים קשים לקריאה. המקור השלישי (נ3) הוא כ"י רמת־גן, אוניברסיטת בראילן 558 (ללא עימוד),⁸⁶ ובו הכתובת: 'פיוט נ"ה; סי'מן: אברהם בן יעקב חזק'.

⁸⁴ שיר מעין־אזורי קרוב במבנה הסטרופות, המשקל והחריזה שלו לשיר אזור (מְנֻשֵׁחַ). שיר אזור מורכב מסטרופות בעלות טורי ענף דו־צלעיים שחריזתם משתנה מסטרופה לסטרופה, וטור אזור אחד או שניים, דו־צלעיים גם הם, אך חריזתם קבועה לאורך השיר כולו. בשירה העברית שירי אזור קלסיים הם במשקל כמותי של יתדות ותנועות, ואילו המשקל של השירים המעין־אזוריים בנוי על מספר סדיר של הברות, והסטרופות בנויות לפעמים על צלע אחת בלבד.

⁸⁵ אני מודה כאן רבות למנהלי מכון בן־צבי, שאישרו לי להשתמש במקורות האצורים בספריית המכון. המונח 'נועם' מפנה אל הלחן של פיוט עברי שונה שעל משקלו המוזיקלי והפרוזודי נבנה השיר החדש.

⁸⁶ מתכ"י, F 37054

- 1 אַפְצָחָהּ פִּי בְשִׁיר נֹרָא, / מְתוֹק כֹּלּוֹ מִחֲמַדִּים,
 לְכַבֹּד קַבְרִים עֲשֶׂה; / שׁוֹכְנִים בְּעֵמֶק הַשְּׂדִים,
 חֲבוּרָה נֶגֶד חֲבוּרָה, / עֲדַת הַשֵּׁם הַנוֹעְדִים.
 מַחְזָה שְׂדֵי אַחֲזָה, / אָרִיד בְּשִׁיחֵי וְאֵהִים:
 5 מֵה נֹרָא הַמָּקוֹם הַזֶּה! / אֵינן זֶה פִּי אִם בַּיִת אֱלֹהִים.

- בְּהִכְרִיחֵם נֶאֱמָרִים / שְׁמַעְתִּי וְתִרְגֹּז בְּטָנִי.
 אָרִים קוֹלִי עַל הַהָרִים / יָמִי עוֹנֵי קְדֻמוֹנִי.
 אַךְ שְׁמַחְתִּי לִי בְּאוֹמְרִים, / פְּלֵאֵיהֶם שְׁמַחוֹנִי.
 שְׁמַעָה עִמִּי וְאֶעִידָה / אֲשֶׁר יִתְּנוּ עֲדֵיהֶם,
 10 אֲסַפְרָה וְאֶגִּידָה / בְּקִצָּה תִּבְּל מְלִיחָם.

- רַבִּים וְגַם שְׁלִימִים / הָיוּ מִקֶּדֶם קְדֻמוֹתָהּ.
 יִרְשׁוּ לָהֶם אֲרָצוֹת עַמִּים; / מִפְּנֵיהֶם אֲדוּם גָּלְתָהּ.
 גְּבֵרָה יָדָם עַל הָעַמִּים, / תִּפּוֹל עֲלֵיהֶם אֵימָתָהּ.
 וַיִּשְׁיִמוּ שְׂרֵי מְסִים / עֲבוּר מְלָכִים לְפָנֵיהֶם.
 15 גַּם רָכַב וְגַם פָּרְשִׁים; / יָדָם בְּעוֹרֶף אוֹיְבֵיהֶם. מֵה נֹרָא

שינויי נוסח

1 31: אפצחה פה; 21: וכלו מחמדים. 7 31: יום השבת קדמני. 8-10 21: הטורים משובשים. 11 21 31: קדמתה. 15 21: גם רוכבי סוס פרשים.

מקורות וביאורים

1 כולו מחמדים: על פי שיר השירים ה, טז. 2 עמק השדים: עמק ששלטו בו אנשי בליעל שהמיטו אסון על הקהילה. 3 חבורה נגד חבורה: הכוונה לקברות האחים שבבית הקברות. עדת השם הנועדים: על פי במדבר יד, לה. 4 מחזה שדי אחזה: על פי במדבר כד ד, טז. אריד בשיחי ואהים: על פי תהלים נה, ג. 5 אין זה... אלהים: בראשית כח, יז. 6 שמעתי ותרגז בטני: חבקוק ג, טז. 7 ימי עוני קדמוני: איוב ל, כז. 8 אך... באומרים: על פי תהלים קכב, א. 9 שמעה עמי ואעידה: תהלים פא, ט. 10 בקצה תבל מליהם: תהלים יט, ה. 11 רבים וגם שלימים: על פי נחום א, יב. 13 תפול עליהם אימתה: שמות טו, טז. 14 וישומו שרי מסים: שמות א, יא. הכוונה לעצמה הפוליטית של הממלכה היהודית שהכניעה את האוכלוסיות השכנות. 15 ידם בעורף אויביהם: על פי בראשית מט, ח. היהודים רדפו אחרי אויביהם.

הָמָּה הָיוּ בְּמוֹרְדֵי אוֹר, / נִפְשׁוֹת נֹאֲלָחוֹת,
 כָּל רוֹצֵחַ יָקוּם לְאוֹר; / כָּרוּ לִי יוֹדִים שׁוֹחֹת.
 יוֹם הַשְּׁבֵת הַבּוֹקֵר אוֹר, / בָּאוּ מִשְׁפָּחוֹת מִשְׁפָּחוֹת,
 מֵרֵאִים תּוֹמָה תַּחְתִּיָּה עֲרָמָה; / בְּמַדְבַּר אָרְבוּ לָהֶם.
 אָמְרוּ הִבָּה נִתְחַכְמָה. / לָרַע יְרוּצוּ רְגְלֵיהֶם. 20

לְרַעִים פַּח שָׁמְרוּ לָהֶם; / טְמַנּוּ חֲרָפָם, דָּרְכוּ קִשְׁתָּם.
 הֵם קָנְאוּנִי בְּהַבְלִיחֶם, / כְּעֶסוֹם בְּעֵלִילוֹתָם.
 נִסְתָּר נּוֹצִיָּא אָמְרוּ לָהֶם, / לְהִפָּר [אֶת] בְּרִיתָם.
 טָרָם שָׁמְעוּ תְּשׁוּבָתָם / יִצְאוּ נֹצְבִים לְפָנֵיהֶם.
 הַמְלַחֲמָה עָרְכוּ אִתָּם; / מְלֵאוּ דְמַיִם יְדֵיהֶם. מה... 25

בָּאוּ הָעִיר חֵישׁ מְהֵרָה, / לְחַגּוֹר פְּלִי מְלַחֲמָתָם.
 רֹאשׁ הַגּוֹלָה לָהֶם קָרָא, / וַיִּרְא וַיִּרְץ לְקַרְאָתָם.
 הַדְּיָלִי הוֹרִיד בְּאָרְהָ, / דָּם עָלָה בּוֹ לְעוֹמָתָם.
 אֲזִי יָדְעוּ כִּי נִגְזַר, / הַצְּדִיקוּ הַדִּין עֲלֵיהֶם.
 כָּל אֶחָד לְאַחֹר חָזַר, / כִּי הַמִּשְׁפָּט הוּא לְאֱלֹהִים. 30

שינויי נוסח

19 31: תחת ערמה. 22 2: כעסוני; 31: קנאום. 23 3: להפר את בריתם.
 25 31: מלאו בדמים.

מקורות וביאורים

16 במורדי אור: איוב כד, יג. נפשות נאלחות: איוב טו, טז. 17 יקום לאור: איוב כד, יד. כרו לי יודים שוחות: תהלים קיט, פה. הכוונה למעשה המרמה שעשה מנהיג המוסלמים כלפי היהודים בהתקיפו אותם בשבת. 18 הבוקר אור: בראשית מד, ג. משפחות משפחות: זכריה יב, יד. 19 במדבר ארבו להם: על פי איכה ד, יט. הכוונה לכלי הנשק שהמוסלמים טמנו בחול המדבר והוציאו אותם פתאום נגד היהודים בשבת. 20 הבה נתחכמה: שמות א, י. לרע ירוצו רגליהם: משלי א, טז; ישעיה נט, ז. 21 פח שמרו להם: על פי תהלים קמ, ו. דרכו קשתם: תהלים לז, יד. 22 קנאוני בהבליהם: על פי דברים לב, כא. כעסום בעלילותם: על פי דברים לב, כא. 25 המלחמה ערכו אתם: על פי בראשית יד, ח. מלאו דמים ידיהם: על פי ישעיה א, טו. 26 לחגור כלי מלחמתם: על פי שופטים יח, יא. 27 וירא וירץ לקראתם: בראשית יט, א. 30 לאחור חזר: תרגום עברי של ביטוי ערבייהודי 'רזעו לורא' (razfo l-oro). המשפט הוא לאלהים: על פי תהלים פא, ה.

נָקָם גְּדוֹל עָשׂוּ בָהֶם, / רָעִים רָשָׁעִים אֶכְזְרִים.
 לֹא נִשְׁאָר עַד אֶחָד מֵהֶם, / לְכַד זָקֵן בְּמִסְתָּרִים.
 בְּמִדְבָּר נִפְלוּ פְגַרֵיהֶם, / הַמַּבְלִי אֵין קְבָרִים?
 ה' [עַד] כִּמָּה תִרְאֶה? / הֲשֵׁב גְמוּל לְאוֹיְבוֹיָהֶם.
 יְדָהּ [הָאֵל] גְּלָהּ הִרְאָה; / כְּמוֹהֶם יִהְיוּ עוֹשֵׂיהֶם.

35

יָרְדוּ מִן הַמָּרוֹם מֵהָר / תִּכְרִיכֵי בּוֹיָן מִתּוֹקָנִים
 לְעֶבֶד נִאֲמָן כְּשׁוֹר / עֲלִיו קְבֻרוֹת נְכוֹנִים.
 מִמָּרוֹם נִתְּנוּ לוֹ עֵזָה, / וְעוֹצְמָה לְאֵין אוֹנִים.
 שֵׁם לוֹ עֲשָׂרָה בְּקִבְרָה, / אֲזִי הוּא נִסְתָּם עֲלֵיהֶם.
 נִשְׁאָר קְבַר אֶחָד חֲסֵה, / וְנוֹסֵף [גַּם] הוּא עֲלֵיהֶם.

40

עַל מִשְׁכְּבוֹתָם יִנּוּחוּ / כּוֹלָם בְּמִגּוּחָה נְכוֹנָה.
 [אֲזִי יַעֲלוּ יִשְׁמְחוּ, / תָּמִיד בִּישִׁיבָה עֲלִיוֹנָה.
 הִמָּה כִּגְפָן יִפְרָחוּ, / יִצְמָחוּ כְזֻרְעֵי גְנָה].
 מִלִּפְנֵי שׁוֹכֵן מְעוֹנָה / אֲשָׁאֵל לְרַחֵם עֲלֵיהֶם
 וַיִּפְקֵן לָהֶם חֲנִינָה / וַיִּלְכֵּל [הַשּׁוֹכְבִים] עִמָּהֶם.

45

שינויי נוסח

32 33: עד אחד בהם. 34 1: עוד כמה. 35 11 ונ1: ירך גלה הראה; נ3: ירך
 האל גלה הראה. 40 33: ונוסף גם הוא עליהם. 42-43 הטור חסר בנ1 והושלם
 מתוך נ2 45 11: השוכנים; נ2 ונ3: השוככים עמהם.

מקורות וביאורים

33 נפלו פגריהם: על פי במדבר יד, כט. המבלי אין קברים: שמות יד, יא. 34
 השב גמול לאויביהם: על פי תהלים צד, ב. 35 כמוהם יהיו עושיהם: תהלים
 קטו, א; קלה, יח, לח. 38 ועוצמה לאין אונים: על פי ישעיה מ, כט. 40
 ונוסף גם הוא עליהם: על פי שמות א, י. 41 על משכבותם... נכונה: על פי
 מילות תפילת ההשכבה על המתים. 42 בישיבה עליונה: שלפני השכינה, בגן
 עדן; מתוך מילות ההשכבה. 43 כגפן יפרחו: הושע יד, ח. כזרועי גנה: על
 פי ישעיה סא, יא. הכוונה לתחיית המתים. 45 ויפק... עמהם: על פי מילות
 תפילת ההשכבה על המתים.

קָדוֹשׁ אַחַר קְבוּר עֲמָם, / כָּל הַמַּחֲנוֹת מְאֹסָף.
 שְׁמוֹ נִגְלָה מִכָּל שְׁמָם; / אָמְרוּ נִכְד הוּא לְיוֹסֵף.
 [וְנוֹסֵף בּוֹ אוֹת עַל שְׁמָם / כְּמוֹ עֲדוֹת מִיְהוֹסֵף].
 הַשְּׁלוֹם אֵלָיו יְלוּהוּ / מִלְּפָנַי שׁוֹכֵן [גְבוּהִים]
 וְגַם יִהְיֶה כְּגַן רוּחַ, / יְנוּחַ בְּגַן אֱלֹהִים. 50

בְּוֵרְאִי, לְמַעַן זְכוּתָם, / תִּפְדֶּה עֲנִיָּה סוֹעֶרָה.
 לְמַכְאוּבָם וְלְמַכּוֹתָם / תִּשְׁלַח רְפוּאָה גְמוּרָה.
 אֵלּוּף קִנְזוֹ אֵלּוּף גַּעְתָּם / תִּשְׁלַח בְּהֵם מְאָרָה.
 וּמַלְכוּת אֲדוֹם הִרְשָׁעָה / תַּעֲקֹר וּתִשְׁבֵּר לָהֶם.
 וְרוּחָם קִרְן הִישׁוּעָה / מִהֲרֶה לָנוּ וְלָהֶם. 55

חֲזַק אֵל עֲלִיּוֹן אֵת בְּדָקִי, / הִשִּׁיבֵנִי לְקַדְמוֹתַי.
 חִישׁ וְשִׁמְעֵ לִי קוֹל נְאֻקִי / וּפְדֵנִי גַם מִצָּרְתִּי.
 [מִכָּל עֲוֹנוֹתַי נִקֶּה, / תִּכַּפֵּר לִי בְּגִלוֹתַי].

שינויי נוסח

48 הטור חסר בנ 1 וְהוֹשֵׁלִם מִתּוֹךְ 2; 3 נ מביא נוסח משובש: שמו מחלמיש צור דומם, / על קבריהם יהיה נוסף (?). 49 11 ונ: שוכן מעוניים (חורג מן החריזה). 57 2: לקול נאקי. 58 הטור חסר בנ 1 ובנ 2 וְהוֹשֵׁלִם מִתּוֹךְ 3.

מקורות וביאורים

46 כל המחנות מאסף: על פי במדבר י, כה. 47 אמרו נכד הוא ליוסף: רמו לאפרים, שעל פי הכרוניקה היה מלך היהודים בדרעא ונקבר בבית הקברות הישן של תאמגרות. 48 כמו עדות מיהוסף: על פי 'עדות ביהוסף שמו' (תהלים פא, ו). 49 השלום... גבוהים: על פי מילות ההשכבה. 50 כגן רוה: על פי ישעיה נח, יא. ינוח בגן אלהים: על פי יחזקאל כח, יג. 51 עניה סוערה: הגויים מזולזלים בה וכנסת ישראל נסערת מכך; ישעיה נד, יא. 53 אלוף קנז: מאלופי אדום, צאצא של עשו; בראשית לו טו, מב. אלוף געתם: מבני אליפז בן עשו; בראשית לו יא, טז. 54 תעקר ותשבר להם: על פי לשון התפילה. 55 קרן הישועה: על פי הביטוי 'קרן ישעי' (תהלים יח, ג). 56 חזק את בדקי: על פי מקורות שונים במקרא, במובן תן כוח ועצמה לעם ישראל. השיבני לקדמותי: על פי 'חדש ימינו כקדם' (איכה ה, כא). 57 קול נאקי: קול צעקתי אליך ה'; 'נאקי' במקום 'נאקתי' משיקולי חריזה. 58 מכל עונותי נקה: על פי איוב י, יד.

הַיֵּשֶׁר לְפָנַי אֶת דְּרָכַי, / כָּל מְקוֹמוֹת אֲדָרוֹךְ בָּהֶם.
אֲזִי שִׁירִים אֶהְגֶּה חֲכִי / בְּדַבְרֵי חַיִּים אֱלֹהִים.
מִה נִזְרָא הַמָּקוֹם הַזֶּה! / אֵינן זֶה פִּי אִם בֵּית אֱלֹהִים.

60

שינויי נוסח

59 נ1: לפניך; נ2: לפניו. 60 נ3: אזי שירים חכי.

מקורות וביאורים

59 הישר לפני דרכי: על פי תהלים ה, ט. 60 בדברי חיים אלהים: היפוך סדר המילים המקובל 'דברי אלהים חיים' מסיבות חריזה.

ה. סיכום: השפעת תפוצתה של הכרוניקה על הדמיונות הפוליטיים של רבני מרוקו

בשרשרת מסירת הכרוניקה ואימוצה בידי יהודי דרום-מזרח מרוקו, הפיוט 'אפצחה פי בשיר נורא' מדרגים בצורה הברורה ביותר את סוף תהליך 'יהודה המלא של הכרוניקה וקבלת סיפוריה על קיומה של הממלכה היהודית הקדומה כאילו היו ממקור יהודי שאין עליו עוררין. אך הממלכה היהודית בעמק דרעא לא התקיימה ולא פעלה לא אחרי כיבוש מרוקו בידי צבאות האסלאם ולא לפני כן. כל פרשת צמיחתה ושגשוגה, כל פעולותיה ומלחמותיה לא היו ולא התקיימו, אלא נבראו יש מאין בידי מלומדים מוסלמים בני אזור דרעא שפעלו בימי הביניים לצמיחתו של מרכז דתי חשוב בתאמגרות או השתייכו למסדר הדתי הידוע 'אלזאויה אלנאצריה', שהוקם ושגשג בעיר במאה השבע עשרה. מדוע היה חשוב למלומדים אלה להמציא קיום פוליטי יהודי עצמאי דווקא בעמק דרעא ולא בשום מקום אחר במרוקו? התשובה, כפי שניסיתי להראות, היא שבשום מקום אחר במרוקו לא ביצעו גיסות המוחדון הרג המוני בקהילה יהודית כמו שעשו בדרעא, בגלל סירובה של הקהילה להתאסלם – כך על פי הכרוניקות המוסלמיות עצמן וכן על פי הקינה המיוחסת לר' אברהם אבן עזרא. אמנם הזיכרון של מעשי רצח המוניים מיטשטש עם הזמן, אך בדרעא שרד עד המאה העשרים בית הקברות שבו נקברו הנרצחים בקברות אחים, ואתר זה שימש הן עבור היהודים הן עבור המוסלמים תזכורת חיה, מעין מעגן זיכרון, לטרגדיה הנוראה ולעזות רוחם של יהודי דרעא. כדי להשקיט את מצפונם שחזרו כביכול אחרים מן המלומדים המוסלמים את עברו של עמק הדרעא בצורת כרוניקה שתסביר את הרקע לרצח המוני זה. ברם לאמתו של דבר לא היה זה שחזור אלא המצאה של רצף אירועים ושל פעילות פוליטית וצבאית מן

הדמיון גרדא, אירועים ופעילות שכביכול הביאו להשמדתם של היהודים בגלל סירובם העיקש לקבל את האסלאם.⁸⁷

כפי שניסיתי להראות, הכרוניקה של עמק דרעא נכתבה כדי לשרת מגמות אפולוגטיות ואנטייהודיות אלה של המלומדים המוסלמים ולהעלות על נס את ניצחוננו המוכח של האסלאם תחת המוחדון. בסוף המאה השלוש עשרה נוספו למגמות אלה ההתנגדות של חלק מן השריפים לשושלת בני מרין, שסילקה את המוחדון, והמתחות ביחסיהם של אותם שריפים עם השליטים החדשים. בנוסח א של הכרוניקה, שנכתב אחרי התבססות בני מרין בשלטון, בסוף המאה השלוש עשרה, נוסף על המגמות האידאולוגיות והדתיות הנזכרות של המלומדים גוון של תעמולה נגד בני מרין, שניהלו לאחר התבססותם בשלטון מדיניות נוחה כלפי היהודים ואפשרו להם לחזור ליהדותם, בניגוד לקודמיהם ולמגינת לבם של חסידיהם. בנוסח ב של הכרוניקה, הנוסח המוסלמי, אין זכר למתיחות כזאת, קל וחומר למלחמות שניהלו כביכול היהודים נגד המוסלמים, אלא להפך, צוין שם ששתי האוכלוסיות חיו בשלום 300 שנה, אך המוסלמים ובראשם בראהים לברדעי טבחו 700,000 מן המובחרים שביהודים על שסירבו להתאסלם!

מה גרם ליהודי דרום-מזרח מרוקו לאמץ את הכרוניקה ואת תכניה ולהעתיקה כאילו הייתה תעודה יהודית מקורית? הסיבה ברורה מאליה. סיפורי הכרוניקה על עצמתם כביכול של היהודים ומלחמותיהם החוזרות באויביהם, על ניצחונותיהם ועל מעשי הגבורה שלהם עד הירצחם על קידוש השם, אימתו עבורם את סיפורי המקרא וסיפורי מלחמות יהודי המכבי וחיזקו את גאוותם תחת עול ישמעאל. הם תאמו את דמיונותיהם על העבר היהודי כפי שמסופר במסורת הרבנית. ואין בכך כל ייחוד, שכן ביסוד כל זיכרון קהילתי או לאומי עומדים מיתוסים הבונים את המארג האידאולוגי-התרבותי של הקבוצה, והמספקים לה את מערכי המשמעויות הנחוצים לה לניהול חייה היומיומיים ולאירועים יוצאי דופן.⁸⁸ יהודי מרוקו, כמו כל קהילה וכל עם, חיו את חייהם

⁸⁷ ראו גם את חיבורו המוזר של מאיר פישר, מלומד יהודי מפרגא, שתיאר בפרוטרוט בתחילת המאה התשע עשרה מלחמות שניהלו כביכול היהודים במרוקו ובאזורים אחרים בצפון אפריקה נגד השליטים המוסלמים הראשונים, המהדי ואדריס הראשון, עד הכנעתם הסופית. המחבר רשם בהקדמת חיבורו את הטענות שבהם עיין לשם כתיבת חיבורו, אך אין בהם כל התייחסות למלחמות שתיאר. האם הוא בדה את הכול מלבדו? על כל פנים סלושץ ציטט אותו בחיבורו על יהודי מרוקו כמקור מהימן. ראו: סלושץ, יהודי מרוקו.

⁸⁸ עקרון הקהיליות המדומיינות זכה לתפוצה רחבה במחקר החברתי והפוליטי בארבעים השנים האחרונות. ראו בעניין

המדומיינים באמונה שלמה שעובדות היסטוריות מהימנות הן שעיצבו אותם. כפי שאראה להלן, קיומה של הממלכה היהודית בדרעא לא עורר כל ספק אצל מי שעיצבו את הכרוניקה או בקרב מי ששמעו את שמעה או שקראו אותה מאז שהתגלתה בכתב.

השאלה שנשארה חתומה היא כיצד הגיעה יצירה מוסלמית זו לידעתם של מלומדים יהודים. קשה להשיב על כך במיוחד משום שככל הנראה מתחילת המאה השבע עשרה, מאז שהוקם בתאמגרות המסדר 'אלזאוויה אלנאצריה', נאסר על יהודים לגור במקום. אין מידע מדויק על תהליך העתקת הכרוניקה, שכן מעתיקה היהודים הראשונים לא תיעדו את מועדי ההעתקה ונסיבותיה. יש להניח שבתחילה הם קיבלו את פרטי הכרוניקה משמיעה ולא מקריאה, שכן מלומדים יהודים לא קראו טקסטים באותיות ערביות. תהליכי קבלתם של תכנים אלה משמיעה והעברתם אחר כך לכתב ערכייהודי אפשרו לעבד את הכרוניקה ולהכניס בה שינויים לשוניים ותוכניים, במיוחד בכל הקשור לסיפורים על מות הקדושים של יהודי דרעא ולאגדות על הדלי שהורד לבאר והועלה מלא דם ועל קבורתם הפלאית של המוני הנרצחים. סיפורי פלאים אלה הילכו בוודאי בקרב יהודי דרום-מזרח מרוקו ולא בקרב המוסלמים, אולם יש להניח שהם נכנסו למסורותיהם שבעל-פה לא לפני המחצית השנייה של המאה השלוש עשרה, לאחר שהותר להם לחיות מחדש בגלוי את יהדותם תחת שושלת בני מרין. גם עבורם שימש בית הקברות העתיק שליד תאמגרות, שהיו בו קברות אחים רבים, ושעל פי המסורת היהודית נטמנו בו קרבנות הרצח ההמוני, מעגן זיכרון ואף זרז זיכרון ומקום להתייחדות עם זכר ההרוגים על קידוש השם.

תכניה של הכרוניקה הִכּו גלים גם בקהילות יהודיות רחוקות מאזור ההתרחשויות בדרום-מזרח מרוקו והציתו את הדמיון של רבניהן משהגיעו לידעתם במהלך המאה השמונה עשרה והמאה התשע עשרה. עדות ראשונה לכך היא הפיוט העברי שכתב ר' אברהם בן יעקב עמאר לאחר שעלה לבית הקברות שליד תאמגרות וראה במו עיניו את קברות האחים. בשירו הוא התייחס במפורש למידע על הממלכה היהודית שהגיע אליו משמועה. עדות אחרת היא העתקתה של הכרוניקה במכנאס בידי ר' משה בהלול בנוסח א, שהוהדר כאן מחדש. עדות נוספת מקהילה זו מופיעה בכתביד שהועתק בה במאה התשע עשרה, והכולל פיוטים וסגולות וכן את קובץ הפיוטים 'יגל יעקב' לר' יעקב בן

הכללי: אנדרסון; הובסבאום; ובעניין היהודי-הישראלי: דהאן ווסרמן. ראו גם: שיטריט, מיתוס, ושם בחנתי כיצד פועלת מבחינה סמיוטית מערכת מיתית המשמשת בכתובה השריית של רבני מרוקו.

יקותיאל בירדוגו (1786-1843). במקור זה הביא המעתיק מתוך כתב־יד של ר' שמואל אבן דאנאן מפאס⁸⁹ את העדות הזאת:

שמעתי מכה"ר [מכבוד הרב רבי] עזריה בר אהרן אטובי ז"ל [זכרו לברכה] שבגלילות דרעא במקום הנקרא תאמיזרות [תאמגרות], אצל המערה אשר קבורים בה החסידים הראשונים הנקראים עשרה בקבר, שם נמצאת ושם היתה אבן אחת גדולה וכתוב עליה בכתב אשורית בזה"ל [בזה הלשון]: עד כאן רדף יואב בן צרויה פלישתים עטא [ההדגשה במקור], ע"כ [עד כאן]; ור"ל [ורוצה לומר] משפחה אחת גדולה מהפלישתים נקראים איית עטא אשר דרים שם עד היום. ובתוך האבן חקוק פרסת רגל סוס גדול הרבה, ואומרים שהוא פרסת רגל הסוס של יואב בן צרויה, ע"כ [עד כאן]. שמעתי ממנו שהוא עד וראה דבר זה וכן שמעתי מפי כמה בני אדם שבאו משם סג'למאסא היא נהר תאפילאלת יע"א [יכוננה עליון אמן]. כך מ"ך [מצאתי כתוב] בכ"י [בכתבת יד] כמוה"ר [כבוד מורנו הרב רבי] שמואל אבן דאנאן זצ"ל [זכר צדיק לברכה].⁹⁰

רשימה זו מקשרת את בית הקברות העתיק בדרעא לאגדה שהייתה נפוצה בקהילות שונות במרוקו על האבן המתייחסת ליואב בן צרויה, אך היא מוסיפה באגדה זו פרט שאינו מוזכר בשום מקום אחר, והוא עקבות הפרסה של הסוס של יואב בן צרויה. הרשימה גם מקשרת לאגדה מסורת שהילכה בקהילות מרוקו, שהשבטים הַבְּרַבְרִיִּים הם מצאצאי הפלשתים – ולכן בלשון השרח השם פלשתים מתורגם 'לבראבר' – ומחברת לכך את שבט איית עטא, הידוע בדרום־מזרח מרוקו, שהפיל את חיתתו שם במחצית השנייה של המאה התשע עשרה. עדות מוקדמת ומשמעותית יותר על ההתלהבות שעוררו סיפורי הכרוניקה בקרב רבני מרוקו בשלהי המאה השמונה עשרה היא האיגרת ששלח בשנת תקנ"ב (1792) ר' שלמה אביטבול, שכיהן כדיין בצפרו בסוף המאה השמונה עשרה ובתחילת המאה התשע עשרה, לרבנים מאזור הדאדס, הסמוך לדרעא. הכותב ביקש להביע לפני נמעניו את רגשי גאווה ושמתו

⁸⁹ קשה לעמוד על זהותו של ר' שמואל אבן דאנאן זה, שכן רבנים רבים בשושלת אבן דאנאן נשאו שם זה בפאס החל בסוף המאה החמש עשרה. ייתכן שהוא ר' שמואל אבן דאנאן הרביעי (1730-1668), שליקט את הכרוניקות שביסוד דברי הימים של פאס. ראו עליו: בניהו, עמ' 21 ובמקומות רבים נוספים.

⁹⁰ כ"י ניויורק, ספריית בית המדרש לרבנים 1839 Rab. (לשעבר JTS 5036, ללא עימוד; מתכ"י, F 73202).

על גבורתם ועל הצבא שהם מקיימים, ושמאפשר להם חיים עצמאיים. הנה קטע קצר מן האיגרת:

ויבוא יעקב [בן עטיאה] ויספר לנו איך עדיין גבורים בישראל משיבי מלחמות בגבורה, שלוחמים עם אויביהם בחרב חנית מסע ושריה, ויושע ה' את ישראל מיד מצרים המצרים אותנו, ונופלים אויבינו לפנייהם בחרב חללים חללים ערום ועריה... וששתי כעל כל הון על הבשורה הטובה שעדיין יש בזמננו גואל ומושיע בישראל לעמו נגד אויבינו בלי יראה ופחד כאבותינו הקדושים. ותמהתי מאין זכותם לכל הכבוד הזה לעמוד בזמן הזה נגד אויבינו להלחם גם בחרב ובחנית, מזוינים גם רוכבי סוסים, ונפלו אויביכם לפניכם בחרב, ורדפו מכם חמשה מאה וכו'".⁹¹

ר' שלמה אביטבול חשב שהסיפורים ששמע על ממלכה יהודית בדרום מרוקו המחזיקה צבא חזק מתרחשים בזמנו ממש, וכי יהודי דאדס משתתפים בפלא היסטורי זה. אולם ניתן להבין את התרגשותו ההזייתית של הרב; הוא כתב את איגרתו זמן מועט אחרי סיום שלטון האימים של הסולטאן מולאי יזיד (מלך בשנים 1790-1792), שפרע פרעות קשות ביהודי מרוקו, ושלולא מותו הפתאומי בקרב היה לבטח ממיט אסון כבד עוד יותר על כל הקהילות. איגרתו של הרב שימשה מעין פורקן לסיוטים שחווה, כמו יהודים רבים, תחת שלטונו של הסולטאן האכזר, שרבני מרוקו כינו אותו אחרי מותו 'המלך המזיד'.⁹² זאת ועוד, שנים לפני שפרסם הרב יעקב משה טולידאנו (1880-1960) את הכרוניקה על יהודי דרעא, בהאמינו שהיא מסמך היסטורי מהימן ויסודי על ההיסטוריה של יהודי מרוקו, הוא פעל עם אחיו ברוך טולידאנו בטבריה לשוב ולהקים ממלכה יהודית בדרום מרוקו, מתוך אמונה שהממלכה הקדומה אכן התקיימה כמסופר בכרוניקה. אנו יודעים על כך מתוך מכתב מפורט ששלח ברוך טולידאנו אל ר' וידאל הצרפתי, אב בית הדין של קהילת פאס, כדי לשדלו לפעול למען רעיון זה ולנצל לשם כך את יוקרתו בחוגי הממשל במרוקו.⁹³

⁹¹ טולידאנו, איגרת. אני מודה כאן לד"ר שלום בר־אשר, שהפנה את תשומת לבי למסמך זה ואף שלח לי תצלום של הפרסום. יש לשים לב שטולידאנו הוא שפרסם את המכתב.

⁹² על הפרעות ביהודי מרוקו שיזם הסולטאן מולאי יזיד ראו בין היתר: שיטריט, פיוט ושירה, עמ' 274-259; שיטריט, שני שירים; שיטריט, פרעות.

⁹³ המכתב נשלח ביום ח' בניסן תרס"ט (30 במרס 1909). אני אסיר תודה לד"ר וידל צרפתי, נכדו של הרב וידאל הצרפתי מפאס, על שהעביר לעיוני את המכתב, שהיה אצור בספרייתי

וזאת לדעת, האחים יעקב משה וברוך טולידאנו, שנולדו בטבריה לאביהם ר' יהודה טולידאנו, שעלה לטבריה ממכנאס, היו ציונים נלהבים ועסקני ציבור בעירם בתחילת המאה העשרים. הם עקבו בדריכות אחרי הפעילות הציונית בעולם בהנהגתו של בנימין זאב הרצל והיו מודעים לרעיון להקים מדינה יהודית באוגנדה ולכישלוננו. הם אף התכתבו עם הרצל והעלו לראשונה לפניו את הצעתם להקים מדינה יהודית בדרום מרוקו:

עוד עלי להזכיר למעכ"ת [למעלת כבוד תורתו] כי מזה כחמש שנים בעוד היה הדוקטור הרצל עדיין חי, הצענו לו את ההצעה הזאת על דבר ארץ ליהודים במלכות מארוקו, אני ומר אחי הרב כמהר"ר [כבוד מורנו הרב רבין] יעקב משה, חתנה דבי נשיאה [המקורב למלכות]; והוא השיבנו אז, כי ההצעה הזאת נכונה מאד, וראויה לתשומת לב. ואחרי ירחי מספר קבלנו תשובה שנית, כי ההצעה הנז[כרת] הוגשה להועד הפועל הגדול של הציונים. ואחרי כן לא שמענו עוד דבר מפאת ההצעה הנז' מה נקרא עליה, וכנראה שהמחלוקת הגדולה אשר קמה בין הציונים מפני הצעת אוגנדה, כי היא נגד מטרת הציונים שרצונם בארץ ישראל דוקא, היא היא שגרמה גם לביטול ההצעה הנז' שלנו, וכמובן.⁹⁴

ברוך טולידאנו סקר במכתבו בפירוט גם את מאמציו של הסופר ישראל זנגוויל להקים חברה לשם רכישת טריטוריה ליישוב היהודים, מאמצים שלא עלו יפה לפי שעה. לכן הוא הציע לר' וידאל הצרפתי להפעיל את השפעתו במרוקו כדי להשיג בדרום הארץ טריטוריה כזאת תמורת תשלום סכום כסף נכבד לאחד משני האחים שנלחמו אז על השלטון במרוקו, מולאי עבד לעזיז, שמלך בשנים 1894–1908, ואחיו מולאי חאפז, שהדיחו מן השלטון ושלט במרוקו בזמן כתיבת המכתב. ואלה הנימוקים שהעלה הכותב להצלחה הצפויה לרעיון המחודש:

וכן יהיה גם המשא והמתן עם המלך המושל מולאי חאפיד, או עם אחיו מולאי עבד לעזיז (כאשר יתבאר להלן) והיינו שיתן ליאודים [ליהודים] (שירצו להתיישב בארץ החדשה הן ממדינות המערב והן מד' כנפות הארץ)

סבו והתגלה לו לאחרונה. על מסמך זה נודע לי מפאול דהן, המייסד והמנהל של מוזאון יהודי מרוקו בבריסל, שהעביר לי אותו לבדיקה אחרי שמר אבנר סודרי מניס, המחזיק בכתב־היד המקורי, שלח לו אותו.

מתוך המכתב הנזכר, עמ' ד. 94

נוף אחד גדול ורחב שיחזיק כחמשה מליונים יאודים, למשל נוף סוס או זולתו, ממלכות המערב הגדולה, באחד משתי האופנים הנז', שימכור אותו לחלוטין לגמרי בסך גדול, או שישאיר אותו ויקבל מס ידוע מדי שנה בשנה. ועם כ"ז (כל זה) תשאר המדינה היהודית שתהיה תחת חסותו העליונה, לאמר שיהיה למגן ועזרה בצבאותיו עליה בעת מלחמה עם הברברים והשבטים הפראים. וגם היאודים אחרי שיסתדרו ויתרכזו היטב במדינתם יהיו מוכנים לעזור לו בעת בוא עליו מלחמה. והנני מבאר בפרטות אחד לאחד הטעמים אשר עליהם נשענתי כי הרעיון הזה אפשרי הוא אם אך ידים חרוצות ולבבות יהודים חמים יעבדו בו. (א) המלך מולאי חאפיד המושל עתה או המלך מולאי עבד לעזיז אשר בטח רוקם מזמות לשוב על כסאו, שניהם נלחצים מאד אל הכסף כמובן מריבוי הוצאות ומלחמות. ואם כן כאשר ימצאו לכסף מוצא במכירת נוף אחד רחוק אשר אין עושה שום פרי לאוצר המלוכה, יקבלוהו ברצון. (ב) הארץ העזובה והשוממה במלכות המערב רבה היא כמעט על המיושבת, ואם כן הטוב טוב ליישבה על יד יהודים שאין לו לפחד מהם מאומה, וגם התושבים הפראים לא יתנגדו לישובי יהודים כמו שמתנגדים ליישוב הנוצרים מפני הטעם הנז', וכבר הורגלו בכל מדינות המערב [צפון אפריקה] לגור עם היהודים. (ג) המלך אשר יחזיק מעמד על הכסא ידע בטח כי ישוב גדול של יהודים במדינת מלכותו יועיל לו מאד בכל עת אשר יצטרך הלוואת כסף, או עצות וכיוצא בלבי יהיה נאחו בסבך עם ממשלות אירופה המחפשים תואנות למטרתם המסותרת כידוע.⁹⁵

האחים טולידאנו אמנם היו מעורכנים באשר למלחמת האחים שהתנהלה בין מולאי עבד לעזיז למולאי חאפיד, אך הם היו רחוקים מזירת ההתרחשויות ולא היו מודעים כלל לאנרכייה רבתי ששררה אז במרוקו ולפגיעות הרבות שהיו מנת חלקם של היהודים עקב מצב זה; שיאן של אלה היה בפרעות שפרעו חיילים מרוקאים ביהודי פאס באביב 1912, באירועי התריתל.⁹⁶ האחים האמינו כל כך בסיפורי הכרוניקה ובקיומה של ממלכה יהודית קדומה ובעלת עצמה בדרעא, עד שפעלו במרץ לחידוש ניסיון זה בדרום מרוקו. מנגד ר' וידאל הצרפתי, שהכיר את המצב מקרוב, סירב להשתתף בתכנית אוטופית זאת ולא נענה להפצרותיהם.

95 שם, עמ' ב.

96 על פרעות אלה ראו: פנטון.

קיצורים ביבליוגרפיים

- אנדרסון
בנדיקט אנדרסון, קהילות מדומיינות: הגיגים על מקורות הלאומיות
ועל התפשטותה, תרגם דן דאור, תל-אביב תשנ"ט
- בלאו
יהושע בלאו, דקדוק הערבית היהודית של ימי הביניים, ירושלים
תשכ"ב
- בן-עמי
יששכר בן-עמי, הערצת הקדושים בקרב יהודי מרוקו, ירושלים
תשמ"ד
- בניהו
מאיר בניהו (מהדיר), דברי הימים של פאס: גזירות ומאורעות יהודי
מארוקו כפי שרשמום בני משפחת אבן דנאן לדורותיהם, ונלווה
אליהם תלאות ומצוקות יהודי פאס מחיבורו של רבי שאול סירירו,
תל-אביב תשנ"ג
- בר-לבב
אבריאל בר-לבב, 'מקום אחר: בית הקברות בתרבות היהודית',
פעמים 98-99 (תשס"ד), עמ' 5-37
- גטפוסה
Jean Gattefossé, 'Juifs et Chrétiens du Draa avant l'Islam', *Bulletin
de la Société de Préhistoire du Maroc* 3-4 (1935), pp. 39-66
- דהאן ווסרמן
יוסי דהאן והנרי וסרמן, להמציא אומה: אנתולוגיה, רעננה תשס"ז
- דוזי
Reinhard Dozy, *Histoire des Musulmans d'Espagne jusqu'à la
conquête de l'Andalousie par les Almoravides (711-1110)*, II,
Leiden 1861
- הובסבאום
אריק ג' הובסבאום, לאומיות ולאומים מאז עידן המהפכה, תרגמה
עידית שורר, תל-אביב תשס"ו
- הירשברג,
ברברים ויהודים
הירשברג, מבוא
השמש
הירשברג, תולדות
ז'אק-מוניי, הייררכייה
- Haim Zeev Hirschberg, 'The Problem of the Judaized Berbers',
The Journal of African History 4, 3 (1963), pp. 313-339
- חיים זאב הירשברג, מארץ מבוא השמש: עם יהודי אפריקה הצפונית
בארצותיהם, ירושלים תשי"ז
- , תולדות היהודים באפריקה הצפונית, א-ב, ירושלים תשכ"ה
- Djinn Jacques-Meunié, 'Hiérarchie sociale au Maroc pré-
saharien', *Hespéris* 45 (1958), pp. 239-268
- , *Le Maroc saharien des origines à 1670*, I-II, Paris 1982
- ז'אק-מוניי, מרוקו
שעל גבול הסהרה
חמודי
- Abdellah Hammoudi, 'Sainteté, pouvoir et société: Tamgrout
aux XVIIe et XVIIIe siècles', *Annales, Histoire, Sciences Sociales*
35, 3-4 (1980), pp. 615-641
- טולידאנו, איגרת
יעקב משה טולידאנו, 'אגרת מרבי שלמה אביטבול מעיר צפרו
ליהודי דאדש במדבר סחרה על גבורתם ומלחמותם: כ"י תקנ"ב',
שריד ופליט א (תש"ה), עמ' 30-32
- טולידאנו, נר המערב
לאב
—, נר המערב: הוא תולדות ישראל במארוקו, ירושלים תרע"א
- Paul M. Love Jr., 'The Surfis of Sijilmasa: Toward a History of the
Midrarids', *The Journal of North African Studies* 15, 2 (2010), pp.
173-188
- לה בואק, יהודים
ומתיהדים
Yann Le Bohec, 'Juifs et judaïsants dans l'Afrique romaine:
Remarques onomastiques', *Antiquités Africaines* 17 (1981), pp.
209-229

- , 'Inscriptions juives et judaïsantes de l'Afrique romaine', *Antiquités Africaines* 17 (1981), pp. 165–207
- , 'Bilan des recherches sur le judaïsme au Maghreb dans l'Antiquité', *Espacio, Tiempo y Forma, Série II*, 6 (1993), pp. 551–566
- , 'Les sources archéologiques du judaïsme africain', Carol lancu & Jean-Marie Lassère (eds.), *Juifs et judaïsme dans l'Afrique du nord dans l'Antiquité et le Haut Moyen-Age*, Montpellier 1985, pp. 13–47
- Simon Levy, *Parlers arabes des Juifs du Maroc: Histoire, sociolinguistique et géographie dialectale*, Zaragoza 2009
- , *Essais d'histoire et de civilisation judéo-marocaines*, Rabat 2001
- ישראל לוי, אברהם אבן עזרא: חייו ושירתו, תל-אביב תש"ל
לסאן אלערב לאבן מנזור, בירות [1936?]
- Jean Mazel, *Énigmes du Maroc*, Paris 1971
- Vincent Monteil, 'Les Juifs d'Ifrane', *Hespéris* 35 (1976), pp. 151–162
- Daniel F. McCall, 'The Traditions of the Foundation of Sijilmasa and Ghana', *Transactions of the Historical Society of Ghana* 5, 1 (1961), pp. 3–32 <http://www.jstor.org/stable/41405735>
- ב' 26 בינואר 2014
- המכון לתצלומי כתיב עבריים, הספרייה הלאומית, ירושלים
- Nahum Slouschz, 'Les Juifs marocains de l'invasion arabe à la persécution des Almohades (1146)', *Archives Marocaines* 6 (1906), pp. 1–167
- , *Travels in North Africa*, Philadelphia 1927
- , 'Résultats historiques et épigraphiques d'un voyage dans le Maroc oriental et le Grand Atlas', *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 58, 2 (1914), pp. 179–185
- Charles de Foucauld, *Reconnaissance du Maroc, 1983–1984*, Paris 1988
- מאיר פישר, תולדות ישרון תחת ממשלת מאהאדי ואימאם עדרים
[!] מלכי מאוריטאניא, פראג 1817
- יהודה ליב פליישר, 'רבנו אברהם אבן עזרא באפריקה', הני"ל, ר"א
בן עזרא: קובץ מאמרים על תולדותיו ויצירתו, תל-אביב תש"ל, עמ'
47–57 (נדפס לראשונה: מזרח ומערב ג [תרפ"ט], עמ' 81–91)
- Pierre Flamand, *Diaspora en terre d'Islam, II: L'esprit populaire dans les juiveries du sud marocain*, Casablanca 1960
- יוסף ינון פנטון, הפרעות בפאס או התריתל בתרע"ב, ירושלים
תשע"ב
- Edmond Frézouls, 'Une synagogue juive attestée à Volubilis', *Acta of the Vth International Congress of Greek and Latin Epigraphy, Cambridge 1967*, Cambridge 1971, pp. 287–292
- לה בואק, כתובות
- לה בואק, מצב המחקר
- לה בואק, מקורות
- לוי, להגים
- לוי, מסות
לוי, לסאן אלערב
מאזל
מונטיי
- מק'קול
- מתכ"י
סלושץ, יהודי מרוקו
- סלושץ, מסעות
סלושץ, תוצאות
- פוקו
- פישר
- פליישר
- פלמאן
- פנטון
- פרזולט

- Mohamed Kably, *Société, pouvoir et religion au Maroc à la fin du Moyen Âge (XIVe–XVe siècles)*, Paris 1986 קבלי
- David Corcos, *Studies in the History of the Jews of Morocco*, Jerusalem 1976 קורקוס
- Stefan C. Reif, Andreas Lehnardt & Avriel Bar-Levav (eds.), *Death in Jewish Life: Burial and Mourning Customs Among Jews of Europe and Nearby Communities*, Berlin & London 2014 רייך, לנרד ובר־לבב
- Joseph Chetrit, 'Une communauté au passé légendaire, Oufrane', Albert Sasson, Mohammed Mezzine & André Gomel (eds.), *Communautés juives au sud de l'Anti-Atlas*, Casablanca 2015, pp. 93–103 שיטריט, אופראן
- , 'Diversity of Judeo-Arabic Dialects in North Africa: *Eqal, Wqal, k'al* and 'al Dialects', *Journal of Jewish Languages* 4, 1 (2015), pp. 1–43 שיטריט, דיאלקטים
- , *Diglossie, Hybridation et Diversité intra-linguistique: Études socio-pragmatiques sur les langues juives, le judéo-arabe et le judéo-berbère*, Paris & Louvain 2007 שיטריט, דיגלוסיה
- , 'Judeo-Arabic Dialects in North Africa as Communal Languages: Lects, Polylects, Sociolects', *Journal of Jewish Languages* 2, 2 (2014), pp. 202–232 שיטריט, לקטים
- יוסף שיטריט, לשון ומאגריה לשון ומאגריה: מחקרים סוציו-פרגמטיים בערבית היהודית בצפון אפריקה ובמרכיב העברי שבה: כתבות, שירים, סיפורים ופתגמים, ירושלים תש"ע שיטריט, לשון ומאגריה
- , 'Formation and Diversity of Jewish Languages and of Judeo-Arabic in North Africa, I: Middle Judeo-Arabic and its forms of hybridization', *Journal of Jewish Languages* 1, 2 (2013), pp. 177–206 שיטריט, לשונות היהודים
- , 'מיתוס האישה בשירת יהודי מרוקו: שני שירי יוכוח רבניים מן המחצית השנייה של המאה ה־19', מיכאל הלצר ומאיר מלול (עורכים), תשורות לאבישור: מחקרים במקרא ובמזרח הקדמון, בלשון העברית ובלשונות השמיות מוקדשים לפרופסור יצחק אבישור, תל אביב תשס"ד, עמ' 321–339 שיטריט, מיתוס
- , פיוט ושירה ביהדות מרוקו: אסופת מחקרים על שירים ועל משוררים, ירושלים תשנ"ט שיטריט, פיוט ושירה
- , 'עיון סוציו־פרגמטי בשיר ערבי־יהודי על פרעות מולאי יזיד ביהודי תאפילאלת (1790–1792)', אליעזר פאפו ואחרים (עורכים), דמתה לתמר: מחקרים לכבודה של תמר אלכסנדר, ב (איל פריזנטי, ח-ט; מכאן, טו), באר־שבע תשע"ה, עמ' 775–807 שיטריט, פרעות
- , השירה הערבית היהודית שבכתב בצפון־אפריקה: עיונים פואטיים, לשוניים ותרבותיים, ירושלים תשנ"ד שיטריט, שירה ערבית־יהודית
- , 'שני שירים חדשים מסוגת המטרוה על פרעות הסולטאן מולאי יזיד ביהודי מרוקו (1790–1792)', בין עבר לערב 4 (תשס"ח), עמ' 127–141 שיטריט, שני שירים
- חיים שירמן, 'קיונות על הגזרות בארץ ישראל אפריקה ספרד אשכנז וצרפת', קבץ על יד יג (ת"ש), עמ' כג–עד שירמן

- Maya Shatzmiller, *The Berbers and the Islamic State: The Marinid Experience in Pre-protectorate Morocco*, Princeton, NJ 2001
- , 'Un facteur ethnique dans une révolution sociale médiévale: Le rôle des courtisans juifs sous les Mérinides', Michel Abitbol (ed.), *Communautés juives des marges sahariennes du Maghreb*, Jerusalem 1982, pp. 295–302
- , *L'historiographie mérinide: Ibn Khaldun et ses contemporains*, Leiden 1982
- , 'Les premiers mérinides et le milieu religieux de Fès: L'introduction des Médersas', *Studia Islamica* 43 (1976), pp. 109–118
- David S. Sassoon, *Ohel Dawid: Descriptive Catalogue of the Hebrew and Samaritan Manuscripts in the Sassoon Library*, London, I–II, London 1932
- שצמילר, ברברים
- שצמילר, גורם אתני
- שצמילר,
היסטוריוגרפיה
- שצמילר, ראשוני
בני מרין
- ששון

